Акад. КИРИЛО СТУДИНСЬКИЙ

ПЕРЕПИСКА М. ДРАГОМАНОВА З В. НАВРОЦЬКИМ

(З початків соціялістичного руху в Галичині)

Переписку з Драгомановим почав був Навроцький на поклик Мелітона Бучинського. До останнього звернувся був Драгоманов дня 4. IX. 1871 р. з проханням відповісти на таких шість питань:

1) „Як у Вас уряджено школьну Раду і коротку історію її діяній;“

2) „скільки було по сессіям депутатів руських у соймі львівськім і віденськім од началу конституції і якого стану?“

3) „що зроблено і робиться Руською Радою і Матицею для народної освіти?“

4) „як одбувся з'їзд Поляків і яку часть і які держали у йому Русини? Які уступки роблять Ляхи руським при новому строю Галичини?“

5) „Які видання для елементарної, народної просвіти видала і задумує „Просвіта“?“

6) „Чи є які уряди для розвою музики народної у Галичині і Буковині? як що надруковано з пісень, або з переложеній Шевченка або що, то яб прохав и дослати мені, чи на подерж, чи коли можно продати. Доси я знаю тільки коломийки Счасного (Саламона). Чи нема де записаних гуцульських співів—а може хто узявся-б записувати мотіви?“

Драгоманов просив Бучинського, щоб евентуально за нього відповів хто инший із львівських, чи станиславівських товаришів, якби йому самому не ставало часу [1].

Бучинський дав Драгоманову коротку відповідь дня 10. IX. 1871 р., а що вона не була докладна, тому виправдувався: „Простіть на нині, Добродію, що тільки сі короткі вісти міг я Вам подати на запитання Ваші; тілько я лиш позитивного знаю, а фрази сплітати не хочу. Тим я пишу у Львів В. Навроцькому, щоб на позитивних даних пояснив ще раз окремим листом до Вас сі питання“ [2].

Навроцький вислав відповідь на питання Драгоманова, що їх передав йому Бучинський в місяці грудні 1871 р., до Флоренції, але вона до рук київського ученого не дійшла. Се був перший лист Навроцького до Драгоманова, на котрий Драгоманов відкликатися не міг. Одначе Навроцький не зразився мовчанням Драгоманова і дня 23. III. 1872 року відізвався до нього вдруге, при чім питав його про долю свого попереднього листа і запрошував до участи в оновленій „Правді“ [3].

Драгоманов відповів негайно, дня 30 березня 1872 р. широким листом, який містимо в нашій збірці, на превеликий жаль, в уривку, бо його закінчення поки-що нам невідоме [4].

В такий спосіб зав'язалося листування між Драгомановим та Навроцьким, воно тривало від грудня 1871 р. приблизно по день 12. X. 1877 року, отже повних шість літ.

[1] Переписка Мих. Драгоманова з Мелітоном Бучинським, 1871—77, зладив Мих. Павлик („Збірник філ. секц. Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XIII), стор. 30—31.
[2] Там-же, стор. 36. [3] Гляди лист I. [4] Гляди лист II.

Для характеристики сього часу годиться завважити, що єдиний часопис „Правда“, який у Галичині від р. 1867 ширив українську думку, перестав виходити в половині 1870 року.

Зложились на те нелад в адміністрації та ворожнеча Куліша, що у своїм автократизмі не вмів дійти до ладу з галицькими діячами.

Про першу із сих причин писав дня 13. III. 1870 р. Осип Барвінський[1] до Мел. Бучинського: „Наша справа так лихо стоїть, що годі до кінця довести, помимо найбільшої і найширшої волі громадян. Скажу тільки те, що адміністрація а через те і експедиція „Правди“ в III рочнику була так недбала, що тепер так нам пошкодила, неначе-б ми тепер на ново почали „Правду“ видавати. Із листів і реклам, що приходять до редакції, спізнаю, що „Правда“ була таким людям висилана, котрі і не думали пренумерувати, а таким, що поплатили за цілий рік по 6 fr., або зовсім не посилано, або тільки до якогось часу, котрі тепер думають, або що „Правда“ ще 1869 р. перестала виходити, або що суть люди при редакції, котрі гроші вимагають, а часописи не посилають“[2].

Надія на гроші з Відня від Куліша не дописала. Не дарма писав Остап Терлецький дня 19. III. 1870 р. до Бучинського: „Віденъ обіцяв грошей без ліку і без міри та на нещастє нічого єще не прислав—спасибі йому—а Львів не має чим викупити перший аркуш третього випуска тої не щасливої „Правди“. Так, пане брате, не нарікаймо на наших ворогів, що вони нам крадуть домашний спокій і волю. Ми не варт її, бо сами власними своїми руками вяжемо собі руки і ноги. Коли не пришлете хоч яких 30—50 ґульденів, так лагодьте грошей на похорон „Правді“[3].

І справді на похорон „Правди“ не треба було довго ждати. Нетерпеливість Ратая, що „Правда“ ще не впала“, яку висловив він у травні 1870 р.[4], чи не найкраще освітлює відносини до неї Куліша.

Потішалися галицькі Українці тим, що на місце „Правди“ почне виходити двічі на тиждень новий політичний часопис „Основа“, котрого перше число явилося дня 25. IX (7. X) 1870 року. Був се орган віцемаршалка сойму Юліяна Лавровського. Одначе вже сама назва нового органу викликала велике обурення з боку Куліша: „Назвавшись „Основою, — писав Куліш 21. X. 1870 до Вол. Барвінського, — кинула вона камінь на тих, що видавали „Основу українську“... „Узурпацію назви „Основа“ треба розбірати не по юридичному. Вона мала літературню заслугу. Приймати на себе таке імя можна тільки тому, хтоб міг піддержати теж саме діло на його високости. Опріч того Основа дізнала тісности в россійському абсолютизмі. Назвати „Основою“ газету галиційську значить підводити під сюркуп розпорошених основян россійських. Там не розбіратимуть, як воно зробилось, а прирівняють Українців до Ляхів, не то що до Галичан. Катков і перше кричав, що українофільство—польська інтриґа. Псевдо-Основа підопре його денунціяцію. Політика польська нераз так робила, що коли не можна було перетягти до свого коша Українця, то хоч упекти його перед Москвою. Лавровський зробив як раз gwoli polityki polskiej. Та годі вже про се“...

Подражнений на „Основу“ Куліш обіцював вже 600 гульденів на „Правду“, бо вона „мусить стояти против Ляхівського потруду на зде-

[1] Осип Барвінський, парох в Сервирах, автор драми „Павло Полуботок“, перекладач численних творів із сербського, російського й німецького письменства, умер дня 4. II. 1889 р. на 45 році життя. Його некролог у „Правді“ 1889 за лютий.

[2] Тека Остапа Терлецького, стор. 72—3.

[3] Там-же, стор. 73.

[4] Лист Мел. Бучинського до Вол. Навроцького з дня 31. V. 1870 р.

моралізування Русі через Лавровського“ [1], одначе грошей не прислав і „Правда“ не виходила.

Не подобалась „Основа“ також галицьким Українцям за-для її політичного угодового напряму. Навроцький писав Бучинському дня 14. X. 1870 року:

„Лавровський був би в нас мав на якийсь час союзників з конечности, колиб не був так від разу скомпромітувався з своєю „Основою“. „Основу“ мабуть маєте, то і моглисьте вже пізнати, що се друге виданнє „Вѣстника“ [2], навіть непоправне. Тим я і спішуся Вам донести, що ані Громада, ані громадяне поєдинчі в „Основі“ не мають і не мали жадного уділу найменчого. Відколи на весні сего року (в Червцю бачу) так званий „Клюб Українців“, до котрого належали і наші громадяне, розійшовся, не згодившися на програм нового часопису, від тогди ми були здалека від всіх дальших проєктів „Основи“ etc.; правда, що позволялисьмося називати сторонництвом Лавровського, а навіть було певне, що поперлибисьмо були Лавровського, скоро наша справа з ним була би росла і поти, поки він би не скомпромітувався а ми би сили не набрали, щоби могли виступити самостійно, без якоїсь там фірми. — Сталося так, що він уже скомпромітувався, а хоч ми ще зовсім сили не набрали, але розлучитися з ним треба і як зможем заманіфестуватися яко щось цілком инчого, аніж руська Regierungspartei, сконцентрована нині в особі Лавровського і в „Основі“. Найбільше заанґажовані Сушкевич [3] (що взяв був адміністрацію на себе) і Вахнянин [4], але вони оба вторік виступили з Громади; а нині Сушкевич каєся і взиває нас на ратунок, щоб ми видавали „Правду“ і заявились проти „Основи“. Ми, розумієся, раді з такого кінця, бо і ми мало в тім не застрягли, хоч і не так вже глубоко, як би ся Вам з мого листу остатного здаватись могло; трафив він (лист) там куда мірив. „Ратай дуже злий на „Основу“ і перепрошуєся з „Правдою“, тільки о тім тихо! щоб знов що не сталося! Іменно Пулюй не потрібує об сім знати, так як з другої сторони нехай знає, як ми стоїмо против „Основи“. „Правду“ хочемо воскресити із мертвих, щоб хоч бодай квартально виходила і тримала „Основу“ в пристойних границях. При таких условях і „Основу“ ми можемо на свою справу вихіснувати, поміщаючи в ній все, що нам було потрібно. Вже вона в другім нумері (що нині вийшов) подаєся назад і звідтам можете (коли його маєте) видіти, який крик ми підняли проти першому №, коли Климкович за добре узнав оправдуватися... „Правду“ хочем конче удержати, але нема грошей ані троха. Пригадую Вам тамтогорічну субскрипцію...!“ [5]

Були ще спроби зреформувати „Основу“ в р. 1871. Вона мала стати „орґаном радикальним молодої Галичини“ [6], а коли се не вдалось пере-

[1] „Записки“ Наук. Тов. ім. Шевч., т 26. Miscellanea. стор. 10—11. Юліян Лавровський визначний громадянин, нар. 1821 р., умер 5. V. 1873 р. з тифу. На день раніше померла його дружина. Дня 6-го V похоронено їх при участі 20 тисяч люду. Заснував „Руську Бесіду“, народній театр, заступав національні інтереси, але в напрямі угодовім: р. 1869 дня 23. X. вніс він у соймі угодовий проєкт. Від р. 1873 був він головою „Просвіти“. Його некролог і опис похорону вмістила Правда в 6 числі за рік 1873. Його смерть уважано тоді національною жалобою.

[2] Вѣстникъ (урядовий часопис), що перестав виходити в р. 1866.

[3] Д-р Корнило Сушкевич, перший голова Тов. ім. Шевченка, народився у Львові р. 1840, помер 8. VI. 1885 року.

[4] Наталь Вахнянин нар. 7. IX. 1841, помер 11. II. 1907 р., визначний діяч, перший голова „Січи“ і „Просвіти“, писав повісті, оповідання, гуморески, визначився як бесідник, публіцист, композитор.

[5] Тека О. Терлецького, стор. 82. Ксеноф. Климкевич нар. 31. I. 1835 р., помер 19. V. 1881 р. Про нього гляди: Ом. Огоновський: Ист. лит. руск., II (2), стор. 606—15; його портрет в „Неділі“, 1912, Ч. 38.

[6] Переписка М. Драгоманова з М. Бучинським, стор. 51.

вести, задумали молоді, львівські громадяни видавати часопис під назвою: „Сторожа“. Вол. Навроцький писав про се нове видання Бучинському дня 30. XI. 1871 року: „Сторожа“ 1 Нр. вийде 27 лат. грудня с. р.; мала вийти 13-го с. м., так на прозьбу Лавровського, — щоб не показувати роздору на зверх—відложилисьмо до того часу, коли „Основа“ знов стане виходити 2 рази в тиждень і таким чином „Сторожа“ не буде чужим людьом а іменно Полякам здаватися противним орґаном „Основи“, а лиш її реґулятором. Федорович дає на „Сторожу“ (глупе імя!) 200 зр.“ [1]

Одначе думку видавати „Сторожу“ закинено, а Навроцький писав Бучинському дня 21. XII. 1871 р.: „Зі „Сторожі“ не буде вже нічого; sit ei terra levis! Блище говоримо у Львові“ [2].

Остаточно взяла верх думка, що краще відновити „Правду“, котра мала вже в Галичині й на Україні свою традицію, як починати нове видання. Коли з поч. 1872 р. Галичани Мих. Димет [3] і Корнило Устиянович [4] бавили в Київі, поверх місяця, київські громадяни дали почин до відновлення „Правди“, при чім обіцяли підмогу на її видавання 200—500 рублів. За літературною і грошовою допомогою Киян вийшло перше число п'ятого річника „Правди“ дня 15 (27) квітня 1871 року. Було се для престижу українства в Галичині важною подією, тим більше, що „Основа“ доживала свого віку і дня 14 (26) VIII вийшло останнє її число [5].

Праць Мих. Драгоманова в першому річнику відновленої „Правди“ в р. 1872 не видруковано, хоча він їх вже в липні того року прислав був редакції для Вол. Навроцького [6]. Одначе від р. 1873 уміщувано їх у „Правді“ багато. Тут вийшла його прегарна студія „Література російська, великоруська, українська і галицька“ [7], його високо інтересні дописи про археологічний з'їзд у Київі в р. 1874 та дрібніші замітки. З італійської мови переповів Вол. Навроцький Драгоманова (Ukraino): „Il movimento letterario Ruteno in Russia e Gallizia“ (1798—1872), вміщену в „Rivista Europea“, Firenze, 1873 [8], а з російської мови його-ж статтю „Русскіе въ Галиціи“, видрукувану у „Вѣстник-у Европы“ за місяці січень і лютий 1873 р. [9]. В „Правдѣ“ зустрічаємо статтю Драгоманова: „Політичні часописи на Україні“ [10], його-ж „Антракт з історії українофільства (1863—72)“ [11] та в кінці його величний протест, перекладений з французької мови: „Література українська проскрибована рядом россійським“ [12].

[1] Тека О. Терлецького, стор. 98. В листі з листопада 1871 писав Остап Терлецький до Бучинського: „Федорович щось мекитить з нашою ґазетою. Але я знаю, що має та ґазета стояти прошеним грошем, то воліє не виходити“. Там-же, стор. 92.

[2] Там-же, стор. 99. Про „Сторожу“ гляди „Переп. М. Драг. з Бучинським“, стор. 32 і 88.

[3] Мих. Димет, купець, що вперше привіз з України в р. 1862 поезії Шевченка і його портрети, чим не мало причинився до розвитку українства в Галичині. Був він меценатом Тов. ім. Шевченка, свідомим громадянином, що брав участь у політичному житті. Умер у Львові 18. VII. 1890 на 71 році життя. Русское Слово. 1890, Ч. 28; Діло за рік 1890, Ч. 152. Гляди ще про нього Діло, 1892, Ч. 30, 1893, Ч. 94 і Драгоманова „Австро-руські спомини“, стор. 49, 50, 448—9.

[4] Корнило Устиянович, визначний маляр, поет, публіцист, нар. 1839 р., умер дня 21. VII. 1903 р. Діло, 1903, Ч. 152. Його характеристику, як поета і драматурга, подав Ом. Огоновський в „Ист. лит. руск.“, II (2), стор. 784—817. Коротку згадку про нього, як артиста-маляра, подав М. Голубець. „Сто літ галицького малярства, 1804—1904“ в „Старій Україні“, 1925 р., стор. 142—3.

[5] „Основа“ видала в р. 1870—27 чисел, в р. 1871 від 28—112 чч. та в році 1872—64 чисел. Хоча громадянство на неї обурювалося, треба завважити, що в ній вміщено багато вартних політичних статтів.

[6] Гляди листи В. Навроцького до Мел. Бучинського з дня 26 і 28 VII. 1872.

[7] Правда, 1873, ч. 4, 5, 16—21 і 1874, ч. 1—9. [8] Правда, 1873, ч. 7, 10, 14—16. [9] Правда, 1874, ч. 1—9. [10] Правда, 1875, ч. 17. [11] Правда, 1876, ч. 12—16. [12] Правда, 1878, ч. 18—23.

Мих. Драгоманова високо ціновано в українських галицьких кругах серед молоди, про що свідчать замітки та статті, вміщені про нього, як у нього відібрано в р. 1875 катедру „безъ объясненія причинъ“ [1].

Та все-ж таки не можна віддаватися ілюзіям, що відносини між Драгомановим та „Правдою“ були беззамітні. Навроцький запросив київського ученого до участи в „Правді“ і в дійсності тільки він один переписував нечіткі статті Драгоманова та перекладав їх із чужих мов. Нещастя хотіло, щоб Навроцького кинено в р. 1872 на службу до Ряшева і він не міг мати безпосереднього впливу на те, щоб статті Драгоманова друковано без перерви, щоб не затрачувано його писань, або щоб не відкладано їх на вічну пам'ятку до редакційної теки, бо вони могли бути кому-небудь немилі.

Дражнило Михайла Драгоманова те, що його статтю „Література російська etc.“ друковано маленькими уривками протягом двох літ, а се могло вивести з рівноваги хоч-би найтерпеливішу людину. Ще гірше сталося із статтею Драгоманова, присланою до „Правди“ під назвою „Народня освіта і література на Україні“, про яку згадав Навроцький в замітці, навіяній щирим пієтизмом до автора [2].

Сю статтю втрачено з вини редакції. Дізнаємося про те з листа Вол. Навроцького до Мел. Бучинського з дня 23/XII 1873 р., де читаємо: „Драгоманов не прислав (хоч обіцював) мені жадного Герцена; може до редакції „Правди“ під моїм адресом? Там го мусіли задержати,—так як все там іде до крайности недбало; анархія, мабуть, запанувала в цілім нашім таборі. Саме так діеся із статтею єго „Народня освіта на Україні“. Я тую статю взяв було з собою до Ряшева, щоб до неї написати коментар від редакції, цілком обєктивний, бо того було треба. Але перед 3-ма неділями казали її собі відослати назад до Львова; не вспів я її відослати (без коментаря)—як приходить послідне число „Правди“ з переписок: до п. Н... в Самборі (очевидно до мене) „відослану Вам статю „Освіта на Україні“ коментуйте ласкаво дальше“ і післали її може справді до Самбора, бо я її доселі не одержав,—і eo ipso не можу й дальше „ласкаво“ коментувати. Готова затратитись десь по дорозі“.

Так само не поміщено в „Правді“ двох рецензій Драгоманова на твір д-ра Клима Ганкевича: „Philosophie der Slaven“ і на „Сопілку“ Павлуся (Чубинського).

Як бачимо, побіч державної цензури, була ще й своя власна, а серед неї та серед неточности, чи недбальства редакції, Драгоманову, безкорисному робітникові, що хотів мати трибуну, з якої міг-би промовляти до людей, ставало затісно. Тому почав він думати над заснуванням свого власного органу, зразу у Відні під редакцією Остапа Терлецького, а коли і там не міг був надіятись повної свободи слова, перевів свою думку в Женеві, у виданні „Громади“.

Проте треба завважити, що в роках 1873—4, а почасти й у дальших річниках „Правди“, помітний був значний вплив Драгоманова, котрий у листах до Навроцького таврував нездужання „Правди“ та суспільства, а тим самим піддавав свої власні думки, перед якими молоді громадяни корилися та по змозі і силам їх усували. Сильна індивідуальність Мих. Драгоманова витискала печать його духа на Навроцькім, Терлецькім, двох найвизначніших діячах молодої української громади, а тим самим і на „Правді“ та взагалі на скристалізуванню поступових поглядів серед українського громадянства.

[1] Правда, 1875, ч. 19 і 23.
[2] Правда, 1873, ч. 4, стор. 158—9 при статті Драгоманова: „Література російська“...

Із статтів Драгоманова, вміщуваних у чужій, італійській, російській та французькій пресі, та перекладених, чи переповіджених в „Правді“, видно, як він дбав про те, щоб українському питанню надати розголос, щоб зацікавити ним прилюдну опінію Европи. До праці в сім напрямі закликував він також Вол. Навроцького, який зразу відмовлявся, одначе, під впливом Драгоманова почав містити свої статті у „Вѣстник-у Европи“, в „Одесск-ім Вѣстник-у“ і в „Кіевск-ім Телеграф-і“, ліберальних газетах, що українським справам відступили були свої стовпці.

До участи в органі, який задумував заснувати у Відні Драгоманов, запросив Навроцького Остап Терлецький. Навроцький відповів Терлецькому листом з дня 20/VI 1876 р., який роком пізніше перехоплено між паперами Остапа при ревізії. В листі сім, перекладенім у суді на польську мову, читаємо: „Любий Друже! Розуміється, що Ваших двох листів, про котрі згадуєте, я не бачив на очі. Тутешня пошта, з консеквенцією, гідною ліпшої справи, краде мені що-третій лист, який іде від мене, або до мене. Я вже навіть починаю підозрівати, що се не діється випадково, а що хтось для офіціяльної, чи приватної цікавости веде пильний контроль над моєю перепискою. І, розуміється, я мушу се терпіти, як дурень, бо що зроблю? Наприклад, одну половину моєї праці „пропінація“ вже по видрукуванню одної части, котра мене коштувала багато труду, крадуть мені на пошті. Редакція „Правди“ ургує пересилку, я мушу сідати до нової праці і то від основ нової, а навіть не можу собі дозволити тої сатисфакції, щоби пошту прилюдно виганьбити, бо в такім разі слідують зараз рекламації, індагації. Редакція мусіла-би признатися, хто посилав украдений лист, а опісля позбавлено-би мене місця, хоча-би тільки під тим претекстом, що хто пише такі довгі статті до газет, мусить нічого не робити в уряді, хоть-би се не було правдою. Отже сею дорогою, як здається, пішли також Ваші листи. А що-ж, наприклад, скажете Ви, молодче великих надій, що недавно так само украли мені на пошті лист разом з фотографією моєї коханої дівчини, отже в сім випадку не тільки допустилися крадежи, але святотатства! Але що-ж робити, коли vana sine viribus ira! Від тих Gemütlichkeiten, як каже Драгоманов, без котрих мешканцеві малого місточка обійтися годі, приступаючи quoad generalia а зглядно до „соціялдемократії“, то розуміється, що я готов писати до „Громади“, хоть, розуміється, я ще дотепер не мав коли познайомитися ближче і подумати над програмою п. Драгоманова. Тільки не смійтеся з того і не зрозумійте мене зле, що я так легко признаюся, що програми не знаю, ані не погодившися з нею,— одним духом обіцюю писати до „Громади“, то виясніть собі тим, що я думаю тільки так писати, як скаже мені моє пересвідчення, а редакції полишити свободу, приймати щось від мене, або ні. Дальше, що я не мав часу познайомитися із сице нарицаємим соц. демократизмом, бо що правда таки не мав я часу до того, що називається по-німецьки, студіювання сеї матерії, а властиво, я щой-но почав робити приготовуючі студії від самих елементарних початків, як се спостережете може з яких моїх друкованих статистичних праць, котрі для мене особисто мають тільки дидактичну вартість, хоча так може претенсіонально виступаю перед публікою. Отсе посилаю Вам мою пропінацію і бажаю Вам з дат і рахунків (за котрих правдивість можу Вам ручити) зробити як-найліпший ужиток до наміреного економічного перегляду; але під дискрецією можу Вам признатися по свіжім відчитанню сього писання, що воно не має жадної, ба навіть агітаторської вартости, а се для того, що є надто довге і надто запхане рахунками, щоби його більше, як десять людей в Галичині схотіло прочитати“.

„А тепер, то, що ми говорили про сю матерію з Вами і Драгомановим, про се можна-би легко порозумітися, бо се були загальники, з яких можна-би уложити кілька Leitartikl'ів до якої-небудь космополітичної газети, але нічого більше, щоби глибше розібрати справу спільно з Вами. Ви і Драгоманов не мали часу, а я потрібних студій, бо я і досі ще не успів виробити собі ясного соціяльного ідеалу, до котрого треба-би нам приступати, що найбільше до тепер піймаю вже трохи деякі блуди фактичного порядку. Для ілюстрації скажу, що вже давніше хотіла мені редакція „Правди" прислати кілька Вами виданих брошур (котрих я ще і досі на очі не бачив), щоби я написав про них критичну працю для „Правди", а хоча я, як може знаєте, до писання критики про всі речі (чи їх розумію, чи ні) дуже скорий, то прецінь я відмовив сього редакції, а навіть спротивився присилці тих брошур, щоби мене не взяла охота написати щось нерозважного. Про те згадую тут також для того, щоби Ви мене не посудили о подвійну гру, бо мій лист починає прибирати позір, немов би я шукав причіпки вицофання від Вас і від цілої соціяльної демократії. Але про саму теорію, то ще менша річ, бо і так, по такім гарячім приклонникові Бокла, як Драгоманов, я надіюсь, що він не схоче відразу будувати якісь соціяльні системи a priori, але буде поступати індуктивним методом, значиться, „Громада" буде займатися фактами і критикою фактичного стану речи. Важніше тут питання утилітарне. А іменно: відома річ, що беззглядний соціялізм і беззглядний націоналізм виключають себе взаїмно. Сього Вам доказувати не треба. Соціялізм є рідною дитиною космополітизму і для того ворогом всякої національности (народности). А крім сього космополітизм має рацію тільки при вічній згоді, поміж народами, а в поодиноких народів тільки тоді, коли вони великі, сконсолідовані і цивілізовані. Всього того ми не маємо, тому не можемо кидатися в руки беззглядного соціялізму. Питання: як та конечна для нас згода між тими двома остаточностями дасться перевести? скільки ми можемо жертвувати для соціялізму, щоби він не станув на перешкоді народності, се значить прямуванню до консолідації та освіти?"

„Що думає почати Громада? Чи гадає пропагувати крайній соціялізм космополітичний eo ipso із виключенням всяких зглядів на народність, чи противно схоче боронити також інтереси національні, а коли так,— то як далеко буде поставлено соціяльне питання понад інтереси народности, або навідворот? Такі гамлетівські питання я мушу сам собі ставити, а що я тут сам один, мені тяжче приходиться найти відразу ясну на них відповідь,—чим якби я мав нагоду стикатися з людьми ріжних думок. Думаю, що також будуча редакція Громади не може мені подати ясної відповіди инакше, як тільки фактами, т. є. працями, які будуть міститися в „Громаді". Такий академічний коментар я вважаю конечним додати. Вертаючи на практичний ґрунт, мушу признатися, що не знаю ще тепер напевно, чи буду могти що дати для 1 Np. „Громади", а то ось чому? Тому, що я по Вашім побуті у мене, сподівався що-тижня заповіданої посилки видавництва, так потім, коли добрий час від заповідженого речінця минув, стратив я цілком надію і попав в конечний у мене період лінивства і щой-но потім вернув я з поворотом до звичайного писання для „Правди". А так само, як в природі найгарячішим місяцям вліті відповідають найгірші морози взимі, то я тепер почав працювати аж забагато і запустився ось як: для „Правди" пишу працю про руську народність в школах; сю працю мушу докінчити і навіть ще не знаю, коли буде конець?" [1]

[1] Її друковано в „Правді" за рік 1876 під псевдонімом Н. Василь: „Руська народність в школах галицьких. Статистична розвідка", чч. 7, 8, 11, 13—16, 19, 22.

„Для альманаха, котрий видає в Липську б. р. Барвінський на спілку з Воробкевичем, обіцяв я працю про Русинів у західній Галичині, котра мене також буде коштувати багато часу. А вкінці для „Одесск-ого Вѣстника“ почав я писати кореспонденцію, а що згодився вести її один квартал, тому не можу кинути перед кінцем кварталу. Із сим останнім я в будучині можу зле скінчити, бо і так вже зараз по видрукуванню моєї першої кореспонденції, мушу йому виповісти війну. Тому що редактор Зелений покликався на Драгоманова, отже, на його запрошення, обіцяв я писати кореспонденції до „Одесск-ого Вѣстника“. Але вже зараз з другого листа і залученої до нього писаної програми, я переконався, що тут справа з людьми в політичних, пресових і народніх справах недосвідченими. Отже, я пишу мою першу кореспонденцію, посилаю і чекаю; приходить вкінці Nр. „Одесск-ого Вѣстника“, в нім моя кореспонденція, ну гарно, хоча з кількома конечними блудами видрукувана, а під кореспонденцією гарним цицероном і як не можна виразніше, напечатано: „Володимир Навроцький“. Шкода ще, що не додали: ц. к. скарбовий концепіст в Ряшеві, щоби наша поліція, а зглядно польські газети і мої власті урядові, хорони Господи, не помилилися в адресі“.

„Ну, якби я був щось такого зробив, за що-би мене всадили до арешту, або повісили,—то було-би се звичайне мартиріюм, яке можна-би ще витримати; але щоби мене могли за дурну кореспонденцію вигнати з уряду, була-би се дурниця, тим більша, бо тоді не знав-би я, що з собою робити з уваги на моїх вірителів, котрі мають до мене слушні претенсії. Сталося се перед двома днями, а тепер що-дня вичікую якогось урядового кроку против мене. Ціла надія в тім, що може в Галичині ніхто не читає „Одесск-ого Вѣстника“ і що польські газети мого прізвища не піднесуть. Запитайте Драгоманова, чи він знає Зеленого і що сей „Одесскій Вѣстникъ“ варт? Не пишеш мені, чи Драгоманов є у Відні?“

„Оскільки я знаю, то він мусів бути тими днями у Львові. Дайте йому від мене також мою брошуру з додатком: arme Leute kochen mit Wasser. Важніші листи до мене рекомендуйте. Що до кореспонденцій, то я справді не знаю, чи я Вам що-небудь у тій справі обіцяв, а коли так— то чи не обіцяв більше, як можу дотримати“.

„До Миколи Січинського напишу, як тільки довідаюся про його адресу; але більше не знаю нікого такого, на котрого можна-би мати якунебудь надію, що схоче дописувати до „Громади“, коли навіть „Правда“ таких кореспондентів не може дістати. Ваш Навроцький“ [1].

Наведений лист Вол. Навроцького характеризує дуже вірно його особу, погляди, замилування в праці та почасти також його відносини до Драгоманова. Хоча він сам не був соціялістом, одначе, в ім'я поступу, подавав руку Драгоманову до спільної роботи в органі par excellence соціялістичнім.

В погоні австрійських та спеціяльно польських, галицьких властей за соціялістами в р. 1877 найдено при ревізії в Мелітона Бучинського в Станиславові ще один лист Вол. Навроцького з дати 24. X. 1874. Навроцький захоплювався в нім листом Остапа Терлецького, котрий описував свої враження з побуту на археологічнім з'їзді в Київі. „Гідний він бувби дістатися навіть до мого архиву, в котрім маю теж не одну цікаву річ по давних громадах та й редакціях“—писав Навроцький до Бучинського.

[1] Акти судові процесу Котурницького і тов. (Dziennik, ч. 92), Архів Нац. Музею у Львові. Згаданий на кінці листа Микола Січинський був парохом Стопчатова, де помер дня 8. VIII. 1894 р. на 44 році життя. Був соймовим послом і дуже діяльним громадянином. Діло, 1894, ч. 168.

Обидва згадані листи завдали Навроцькому багато журби і переслідувань з боку властей. Вони вирішили віднайти сей „архив“, яким він перехвалювався. На домагання львівського карного суду переведено у Вол. Навроцького в Ряшеві ревізію дня 10. X. 1877 р.

Як довідуємося із судових актів, Навроцький мешкав тоді в Ряшеві на „Ruskiej wsi“ під числом дому 130. Займав він там із своєю дружиною одну кімнату по правий бік сіней, а в дальших двох, кухні й передпокої мешкала його теща Адольфіна Дзбанська, вдова по ц. к. повітовім начальникові, із двома дочками. Кімнату Вол. Навроцького було відділено від мешкання п. Дзбанської стіною, в котрій містилилися двері, заслонені шафою на одежу.

Комісія, що йшла на ревізію, стрінула Вол. Навроцького по дорозі, завернула його додому й зажадала, щоб видав усі письма, друки й листування, „що відносились би до тайних товариств взагалі, а спеціяльно такі, що стоялиби в звязку із соціялізмом“.

Навроцький вийняв з бюрка в кімнаті, опісля з паки й куферка, що стояли в передпокої, всі листи, рукописи, концепти й папери, писані українською мовою. Тому що ані слідчий суддя, ані протоколіст не вміли читати українського (руського) письма, посортовано всі листи й папери, відділено від них листи польські та німецькі, що торкалися виключно його родинних відносин, і сі останні йому віддано, а всі инші забрано й опечатано печаткою, що її дав В. Навроцький.

З книжок забрано в Навроцького 22 і 23 том „Русск-ої бібліотеки“, виданої в Липську, повість „Лихі люде“ (1877), брошуру Драгоманова: „Турки внутр. и внѣшніе“, німецький твір „Utopia“ von Tomas Morus і студію Careya: Umiejętnosć gospodarstwa ludowego i socjalnego. Зате лишено Навроцькому багато книжок строго наукового змісту, головно з обсягу статистики, етнографії та белетристики, „що не стояли в ніякім звязку із тайними товариствами, або питаннєм соціялізму“.

Комісія перешукала помешкання Навроцького, перетрусила шуфляди бюрка й столика, шафу, куфер та всякі инші сховки, а що нічого більше не найшла окрім того, що сам Навроцький показав, вважала свою працю за скінчену.

З переписки забрано в Навроцького: 13 листів Романчука до нього, 15 листів від Драгоманова до нього, 6 листів Остапа Терлецького до нього, 39 листів від ріжних осіб до нього, 6 листів до Остапа Терлецького, 2 листи до Ганкевича, 1 лист до Левицького, 45 карток ріжних концептів, 6 карт рукописів[1].

Ревізія, переведена в Навроцького, викликала в Ряшеві найріжнорідніші поговори[2]. Дуже стурбувала вона його молоду дружину, з якою місяцем раніше (9. IX. 1877 р.) повінчався[3]. Жартом згадував він у листі до Мел. Бучинського про ревізію, коли писав дня 18. X. 1877 р. „Що до жінки впрочім, Ти можеш бути і рад, що не маєсь того артикулу в своїй хаті тоді, як була у Тебе страшенна ревізія; була би Тебе затопила в сльозах, так як моя, розуміеся не підчас, але по ревізії. Ледве не-ледве я їй успів виперсвадувати, що ту не розходиться в ніяке повстаннє і що мене навіть, здаєся, не покличуть до суду, а вже не повішуть.—Ad vocem ревізії мушу Тобі донести цікавий факт, що як голов-

[1] Акти судові процесу Котурницького і товаришів (Dziennik, 162) в архіві Нац. Музею у Львові.

[2] Твори Вол. Навроцького. Львів, 1885; життепис, що його написав Ост. Терлецький, стор. XXXIV—V.

[3] Лист Вол. Навроцького до Мел. Бучинського з дня 8. IX. 1877 р. Архів Наукового Тов. ім. Шевченка.

ний повід до неї подав мій лист, забраний у Тебе,—так і при ревізії меже инчим забрано, згадай що?—ну не смійся, але так і є, що забрано Твого Careya, позаяк розходиться тут о соціялістів, а Твій Carey має титул: Social-Wissenschaft. Бідний Tomas Morus (Utopia), котрого я два дни перед тим напіткав припадком в книгарні меже виданнями Universal-bibliotek, закупив за 12 крейцарів, і ледве 4 карток розрізав, пішов також тоюж дорогою. А в інкрімінованім листі моїм до Тебе писанім, підкрислено червоним олівцем місце, де я лист Терлецького, котрий Ти мені раз був післав (о пригоді Драгоманова з Площанським) обіцяв зложити до „архиву" по нашій станиславській громаді! Цікавий я, що підкреслять червоним олівцем в Твоїм послідним, у мене забранім листі, чи може ті небезпечні, чорні очи Твоєї Лаври?" [1]

Саме в тім часі, коли в Навроцького відбувалася ревізія, з Женеви наспіли на його адресу від Драгоманова книжки. Навроцький посилкою стурбувався, бо був під поліційним доглядом та не міг зрозуміти необережности ученого, що до неї в його листі з 14. VI. 1876 р. перестерігав [2]. Тому написав лист до Драгоманова незабаром по ревізії, і в нім застерігав далі не посилати книжки, чи листи, „так як се Вам звісно, що спільного у нас обох нема нічого" [3].

Мих. Павлик у дописці до копії листа здогадувався, що Навроцький написав його навмисне на те, щоб ряшівські власті його прочитали, та що Драгоманов переховував сей лист окремо в коверті і не згадував про нього і не подавав його далі, бо „він не відповідав фактичному станові зносин між обома кореспондентами". Нема проте сумніву, що в листі Навроцького промовляла тривога не тільки про власну екзистенцію та дружини, але також і про його зобов'язання супротив людей, яким винен був гроші і які вирівняти хотів чесно, а се було в нього можливе тільки на державній службі.

Дня 11. X. 1877 р. переслухано Навроцького в ряшівськім суді [4], одначе слідство проти нього про приналежність до соціялістичної організації застановлено, бо проти сього промовляв зміст його листа до Остапа Терлецького з дня 20. VI. 1876, найденого в останнього при ревізії. Зате хотів суд пришпилити Навроцького до слідства проти студентських громад. В наслідок сього затримано йому аванс, і се ще більше ускладнювало його гіркі матеріяльні відносини. Навроцький просив суд про реабілітацію, бо коли винувачені в процесі ще не відбувають кари, хоч були-б засуджені, тому що мають дорогу рекурсу,—він, хоча не засів на лаві обвинувачених, вже терпить кару за непровинені прогріхи [5]. Суд не поспішався, а Навроцькому ціла справа отроювала життя, руйнувала здоров'я, підривала сили, підкошені бідуванням за молодечих студентських літ та серед злиднів урядової служби.

Хоча Навроцький з Драгомановим розійшлися, обидва згадували час свойого знайомства, спільної переписки та спільної праці з глибокою пошаною. Освіта, розмах у думках, велика, запопадлива праця Драгоманова та сила його пересвідчень примушували Навроцького високо цінити Драгоманова, хоча їх думки не завсіди сходилися із собою. Дня 23. XII. 1872 р. доносив Навроцький Бучинському: „До Драгоманова написав я нарешті 4—5 день тому, але забув спімнути про ту статтю і про Герцена, бо розписався з полемікою огнистою против гадкам його, виповідженим в статті: Обрусеніе ets. То....ва, про нашу політику против

[1] Архів Наук. Тов. ім. Шевченка (збірка Бучинського). Частину сього листа вміщено в життєпису Навроцького, що його написав О. Терлецький. Гляди: Твори Вол. Навроцького, стор. XXXV. [2] Гляди лист XXIX нашої збірки. [3] Гляди лист XXX нашої збірки. [4] Гляди лист XXXI нашої збірки. [5] Гляди нашої збірки ч. XXXII--III.

москальофилів. Може образиться? Але принаймі нас троха порозуміє. Я його дуже поважаю і не думаю, щоби була причина мені з його сторони недовірювати моїм безнамієтним приміткам. Напиши йому, коли не знає, що автором аналізи в „Правді“ є Українець з Київа, і тамтуда нехай свої жалі адресує“ [1].

З другого боку Мих. Драгоманов відчував також велику втрату для себе і „Громади“, коли Навроцький перервав з ним переписку. Хотів він її конче в р. 1882 знову нав'язати, та писав до Навроцького лист у хвилі, коли надійшла до Женеви звістка про його смерть, що перемогла його в цвіті віку на 36 році життя. Драгоманов ушанував Навроцького в „Громаді“ незвичайно сердечною згадкою, в якій оцінив дуже влучно працю й особу покійного. Від сеї згадки мусить почати кожний, хто схоче писати огляд літературної та наукової роботи Вол. Навроцького. Прощав у ній приятель приятеля, учений ученого, учитель ученика, благородна людина благородну людину. Ся згадка така важна, тепла й сердечна, що вважаємо її до речи тут передрукувати. Драгоманов писав: „Спомин помершого товариша Володимира Навроцького“: 16 (м. б. 17) марта 1882 р. вмер в Жешові (Rzeszów), в польській части Галичини, Вол. Навроцький, котрий написав для сеї книжки „Громади“ працю, „Пянство й пропінація в Галичині“ [2]. Покійний не в усьому згоджувався з нами, та все таки щиро помагав нашій праці, чим міг, найбільше своїм знаттям статистики краєвої. Так він дослав нам замітки про поділ землі між станами в Галичині, котрими замітками ми скористувались, впорядкуючи до друку книжку про „Хліборобство“,—а далі написав для „Громади“ згадану працю. Навроцький був один з найчеснійших галицьких „молодих“ народовців, або українолюбців, котрі появились в 60-ті роки, один з тих, котрі найбільше вдержали в собі вільних думок молодих часів, а в купі з тим один з найбільше працьовитих людей свого гурту. Остатнє доказують його довгі й совісні статистичні праці, напечатані в „Правді“ й „Громаді“. На лихо, особисті обставини життя не давали йому ні оддатись своїй любимій праці, ні жити по своїй волі. Він мусив служити фінансовим урядником, та ще й на чужій стороні, куди переніс його зо Львова вищий уряд, як раз тоді, коли він мусів стати до впорядкування поновленої в 1872 р. „Правди“. З того часу його праця для своєї громади звелась на самі тільки наукові писання. В 1877 р., коли піднялась в Галичині, в печаті польській, як і русинський (гурту „старого“ й московського, як і „молодого“ народовського) гидка лайка й брехні на соціялістів, В. Навроцький пробував внести кілько здорового повітря в тодішні галицькі розмови про соціялістів (див. в „Правді“ 1877, № 13: „Нагінка за соціялістами і польська преса“), нагадуючи людям, що соціялізм сам по собі навіть не заборонений австрійськими законами,—та зоставсь один в полі...“

„В остатні часи, коли й другі з народовців почали звертати увагу на дійсні причини бідности люду в Галичині, мусіло розширитись для Навроцького поле для праці серед свого гурту й люду,—та саме тоді підкосила його незлічима хороба. Ми получили звістку про його

[1] Збірка листів Бучинського Арх. Наук. Тов ім. Шевченка. Є тут натяк на статтю Сіроманця, вміщену в „Правді“, 1872, ч. 3, 7, 8 п. н. „Українофільство у звязку зо східною політикою Пруссії і „обрусінєм“ західного краю“. Про полеміку Навроцького з Драгомановим пор. нашої збірки ч. IV і V.

[2] Громада, українська збірка, впорядкована М. Драгомановим. Женева, 1882, № 5, стор. 20—58. Студію Навроцького підписано його псевдонімом: Онисим. Під студією дата, коли автор її скінчив, а саме 25. 8. 1877. Значить, праця лежала в редакційній теці повних п'ять літ.

смерть саме тоді, як написали до його лист, в котрому предлагали йому написати книжку про ход увільнення крестьян, польських і українських в Галичині й про стан їх господарства,—книжку, без котрої не можна обійтись історику того краю, й котра мусить бути початком до того, щоб звести до купи народовський рух серед поляків і русинів. Ніхто ліпше покійника не був здільний на таку працю. Хто тепер її зробить?...“ [1]

На закінчення подаємо хронологічний спис листів Вол. Навроцького і Драгоманова, при чім зазначуємо ті, що вже були друковані, а також ті, що бракують.

I. Листи Навроцького до Драгоманова:

Рік	1871	грудень.		утрачено.
„	1872	23. III.	наша збірка	ч. I.
„	„	19. IV.	„ „	ч. III.
„	„	18. XII.	„ „	ч. IV.
„	1873.	19. I.		видрук. Возняк.
„	„	3. II.	„ „	ч. VII.
„	„	22. II.	„ „	ч. X.
„	„	перед 21. III.		бракує. Пор. ч. XII.
„	„	6. IV.	„ „	ч. XIII.
„	„	3. V.	„ „	ч. XVI.
„	„	перед 15. VII.		бракує. Пор. ч. XVIII.
„	1874.	14. VII.	„ „	ч. XX.
„	1875.	14. VIII.	„ „	ч. XXII.
„	1876	28. II.	„ „	ч. XXIII.
„	„	31. VII.	„ „	ч. XXIV.
„	„	18. IX.	„ „	ч. XXVI.
„	1877.	19. I.	„ „	ч. XXVII.
„	„	11. III.	„ „	ч. XXVIII.
„	„	14. VI.	„ „	ч. XXIX.
„	„	12. X.	„ „	ч. XXX.

II Листи М. Драгоманова до В. Навроцького:

Рік	1872.	30. III.	наша збірка	ч. II.
„	„	10. IX.		видрук. Франко.
„	„	27. XII.	„ „	ч. V.
„	1873.	23. I.	„ „	ч. VI.
„	„	5. II.	„ „	ч. VIII.
„	„	9. II.	„ „	ч. IX.
„	„	8. III.	„ „	ч. IX.
„	„	21. III.	„ „	ч. XII.
„	„	14. IV. } 20. IV. }	„ „	ч. XIV.
„	„	29. IV.	„ „	ч. XV.
„	„	13. VI.	„ „	ч. XVII.
„	„	15. VII.	„ „	ч. XVIII.
„	„	28. VII.	„ „	ч. XIX.
„	„	26. VIII.		видрук. Возняк.
„	1875.	пол. лип.	„ „	ч. XXI
„	1876.	20. VII.	„ „	бракує. Пор. ч. XXIV.
„	„	13. IX.	„ „	ч XXV.

Як я вже завважав вище, при судовій ревізії в Навроцького забрано 15 листів Драгоманова. Одначе судовий перекладач на польську мову Васілевський занявся тільки тими листами, в котрих Драгоманов писав про соціяльне питання, або в котрім заповідав свою подорож до Львова, Київа, на Угорську Русь (ч. 21), а про инші навіть і не згадав. Тому що ми в нашій збірці подаємо 14 листів, виходило-б, що із знайдених при ревізії листів бракує тільки одного (з дня 20. VII. 1876 р.). Одначе їх число збільшується двома листами, що їх видрукували Франко й Воз-

[1] Громада, Женева, 1882, № 5, стор. 271.

няк. Тим самим маємо вже звістки про 17 листів Драгоманова до Навроцького. Окрім сього відмітив Франко у своїх записках, що переховуються в бібліотеці Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові у рукописнім відділі під ч. 152, ще чотири листи Драгоманова, а саме з р. 1872 з дня 10. X та з р. 1873 з 19. VI, 28. VI, 26. IX; їх я даремно шукав. В такий спосіб число листів Драгоманова до Навроцького винесло-б 21, і з них 16 відомих нам з друку.

Листів Навроцького до Драгоманова подаємо в нашій збірці 16, а що один видрукував вже раніше Возняк, тим самим їх число збільшується до 17. Крім сього подали ми в списі дати трьох листів, котрі до наших рук не дійшли, отже число їх сягало-б до 20. Одначе Франко відзначив у згаданих записках ще 5 нових листів, котрих нам також не пощастило знайти, а саме з року 1872 з дня 3. II (концепт без кінця) і 3. V, з р. 1875. 14. VIII, 1876. 28. XI і 1877. 11. III, так що загальне число сягало-б до 25.

Складаємо навмисне таку точну хронологію, бо листування Драгоманова з Навроцьким подає нам велике багатство обміну думок між цими двома визначними людьми і є немов-би частинною історією поступового українського руху на галицькій землі в роках 1871—1877 з усіма його поривами й перепонами, недомаганнями чи невдачами і успіхами. Повільним ходом здобував він собі в Галичині терен, і в сім велика заслуга Драгоманова й Навроцького. Цікавили їх обох нарівні питання не тільки літературні, але й соціяльні та політичні, які один одному вияснювали, нерідко в полемічнім тоні. У своїх листах обіймали вони зором не тільки Галичину й Україну. Драгоманова цікавили відносини уряду, Поляків і москвофілів до українства на галицькій землі, які висвітлював Навроцький своїми швидкими помічаннями. Взаміну дістав від Драгоманова низку інтересних звісток на теми російсько-українських взаємин чи ворогувань.

Листи, що їх подаємо в нашій збірці, взято в двох третинах із рукописного відділу бібліотеки Франка, переданої Науковому Товариству ім Шевченка (ч. 188, 295, 315, 495). Листи ч. V, XXI, закінчення XXIV, XXV, XXVII, XXIX, XXX та акти судового переслухання В. Навроцького та його дві просьби про реабілітацію (ч. XXXI — XXXIII) передав мені ласкаво до використання із збірки „Національного Музею“ кустос д-р Іларіон Свєнціцький в копіях Михайла Павлика.

I. Вол. Навроцький до Мих. Драгоманова.

Зі Львова дня 23 н. ст. Марця 1872.

Високоповажний Добродію!

Наш маляр Устиянович, бувши недавним часом у Києві, привіз з відти лист до Вас, щоб Вам єго переслати без поліцейськоі контролі Вашоі почти. Користуючись тою пригодою, хочу пригадатись Вашій ласкавій памяти,—не из чистоі цікавости, а из двох важнійших причин. Раз щоби дізнатись напевне про судьбу моі посилки до Вас, місяць грудень 871 року.

З поручень Бучинського я переслав був тоді Вам деякі дати про галицкі політичні и инші відношеня, и просив Вас щобисьте через Бучинського мене увідомили, чи посилку одержалисьте, бо знав я від него, що часто и так буває, що листи до Флоренциі не доходять. Так як він до сего дня про посилку нічого мені не пише, то и думаю що може и дійшла до Вас. Коли дійсно так, то я Вам радо ще раз би міг зібрати, все що Вам потрібно, и що зможу,—тільки—напишіть коли ласка, чи через Бучинського, чи просто на мій адрес: Vladimir Nawrocki, Lemberg, ulica blacharska № 2.—Друга справа, за для якоі я смію писати до Вас, ось яка. За иніциятивою Кіян загадали ми видавати часопись литературню від місяця Квітня починаючи. Мабуть знаєте з кореспонденциі з Бучинським, якоі великоі ваги у нас, в Галичині таке видавництво. Наша так названа интелиґенция руська, духовно не жиє,—а коли жиє, то всяким инчим, а тільки не нашим рідним духом. Окрім тільки—політикою,—від котроі такий нарід як наш—ніколи ще не підніс ся. Литература у нас тепер не истнує, бо у поєдинчих людий не ма ані гроший ані таланту до видаваня книг.—Литература задля того, може у нас розвиватись тільки зборовими силами, у журналах. Для того ми и збираємо усі сили до нашого журнала. И наша громада осміляєсь запросити Вас до уділу в нім Вашими уміетними трудами. Все що напишете, приймемо из подякою. Наша литература українська,—а особливе ще Галицька,—як сами здорови знаєте, така ще убога, що жадного, й найменчого причинку покидуватись не можемо. Кажу, найменчого, бо знаю, який у Вас час дорогий, и инчими трудами занятий,—то и не багато для нас зможете посвятити.—Не забудьтеж за нас, коли Ваша ласка, знаючи, що Ваш и наш труд стане у добро не лиш Галичини, а всего нашого народу.

Вам покірний *В. Навроцкий.*

II. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Флоренція, 30 Марця 1872.
Via della Condotta, 11, 4 Piano.

Високоповажаний Добродію!

Дуже радий я, що таки получивъ листъ Вашъ одъ 25 М. съ прилогою листа привезеного п. Устіяновичемъ. Одначе поминаемого Вами листа одъ прошлого ище року, на мое несчастіе, не получивъ, хоть о йому звіщавъ мене п. Бучинській, що мае бути дуже для мене важний. Це вже не первий разъ, що почти мене такъ обіжають. Як би я не боявся затруднити Васъ дуже, то попросивъ би дублікету Вашого листу для того, що я сбіраю факти про Галиччину, щобъ самому приготовитись до очевидіння йійі, котрого сподіваюсь къ осени, и для составленія обзору ділъ галицькихъ для часописи, чі журналу у Россіі, як „СПВѣдом.“ або „Вѣст-

никъ Европы", съ котрими маю близкі стосунки и котрі завше честно одношувались къ украйнсько-галицькому народньому прямуванію.

На счотъ журнала, про который Ви пишете я не зовсімъ розумію, що значать слова Ваші, буцімъ вінъ закладуетця „за ініціятивою Киянъ". Нічого й говорити про те, що и я, якъ усякий киянинъ нашого толку такому журналові радий и радий приняти у йому часть роботи. Коли на першій часъ не можу взяти у йому потрібного важности праці уділу, то це не для того, що, якъ Ви кажете, часи мойі заняті другими роботами, а більшъ для того, що у теперешньому моему циганьскому житті не маю підъ рукою потрібного матерьялу. Одначе, ще поки вернусь до дому къ зімі, надіюсь прислати хоть маленькі роботки свойі, якъ деякі переводи съ Лессинга (казка про три перстні зъ Натана Мудрого) и зъ сатиричнихъ новелль Боккачіо,—та, коли считаете підходящимъ діломъ,—короткий переглядъ этнографичнихъ виданій въ Италіи за послідні часи. Працюю я міжъ иншимъ надъ переглядомъ теперешняго прямування у Франціи къ децентралізаціи и феодализму поручъ съ нарожденіемъ провинціяльнихъ литературъ, якъ фламандська, провенсальска, бретоньска,—але поки до Франціи не доберусь, скінчити не можу, та окрімъ того не знаю, чі буде ця тема такъ занятна для Галиччини, якъ, мені сдаетця,—потрібна для Россіи,—для того що у Австріи идея федеральна сама натуральна и пропагандирувати йійі нічого показомъ и таке, перешедше черезъ централизмъ государство, якъ Франція, та и народності у Васъ не почитающи провинціяльними різновидностями тільки, понеже центральна народность численно не перемага такъ, яко народності французська de la langue d'oui, або великорусска. Ще скажу, що у „Вѣстнику Европы" за цей годъ у „Февралі" и у „Марті" напечатана $^1/_2$ моейі праці підъ оглавомъ „Восточная политика Германіи и Обрусеніе", котра кінчитця у „Апрѣлі" и „Майі". Упять скажу, що у відносі нашихъ російскихъ ділъ, тамъ е де що для критики ошибочнойі теоріи „обрусенія", що розвивають публицисти катковського толку,—одначе упять боюсь, що для Галиччини тамъ мало що буде занятого. Еслиби Вамъ попався Вѣстн. Евр., я бъ прохавъ Васъ передивитись працю ту,—и якъ найдете що годнимъ, я бъ, по указу Вашому, переробивъ би для журналу Вашого.

Але яке бъ я діло узявъ для себе зъ охотою,—коли бъ бувъ теперъ у Россіи, такъ періодичні корреспонденціи зъ оглядомъ украйнськойі литератури и изъ россійськойі того, що мае ціну и для насъ, и соціяльного життя у Южній Россіи. Думаю я, що порозумінне взаймне міжъ Вами и нами перва потріба обоюдна и що у журналі, котрий би ставъ органомъ обоюднімъ потрібна на первімъ плані подрібнійша хроника життя загального у Вашімъ и нашімъ краю. И зъ потріби самойі истоти діла и зъ погляду, щобъ Вашъ журналъ мігъ мати регулярний доступъ у Россіи,—безъ котрого половина мети буде недосягнута,—треба щобъ корреспонденціи зъ Росс'и и перегляди россійськихъ ділъ, не вступаючи нічого зъ фактичнойі критики, були лішени дуже юношеского задору и колючихъ фразъ, а въ первій верстві ставили позитивність. Не знаю, чи маете Ви на приміті такихъ корреспондентівъ у Киеві, Житомирі, Одессі, Полтаві, Чернигові, Катеринославлі і тд. Я писавъ сьогодня у Киевъ про потрібъ такихъ корреспондентівъ, котрі бъ посилали Вамъ обзори ділъ судейскихъ, земскихъ, народнейі освіти, товариществъ кредитнихъ и т. п., для чого, окрімъ личного взору, россійскі газети, відписи земскихъ собраній, банківъ, училищнихъ совітівъ можуть дати богатий матеріялъ. Коли вже хто зъ живущихъ по різнимъ украинскимъ городамъ не удостоитця самъ написати Вамъ, то хоть би посилали такі відписи у Вашу редакцію,—що овсі не трудно. Жаль мені, що я не знаю у подрібностяхъ про организа-

цію журнала, його образъ и таке инше, и черезъ те не можу написати де-кому зъ приятелівъ по різнимъ городамъ у Украйні, якъ треба, про потрібність такихъ корреспонденцій.

На усякий случай випишу Вамъ адреси деякихъ зъ нихъ, до котрихъ я бъ совітувавъ послати програмъ журнала и запитання до сотрудничества: Волинская губернія: a) Житоміръ—Иванъ Яковлевичъ Рудченко, въ контрольной палатѣ, b) Новградъ Волинскъ—Петръ Антоновичъ Косачъ, Предсѣдатель мироваго Съѣзда. NB Рудченка попросіть передати тежъ Флору Павловичу Рудкевичу, котрий теперъ мировимъ посредникомъ у Подоліи але я на сей часъ не знаю, у якому городі. c) Острогъ, Алексѣй Васильевичъ Петровъ, учитель прогимназіи. Херсонская губ. Одесса. Андрей Петровичъ Пригара [1], проф. (дальшу частину втрачено).

III. Вол. Навроцький до Мих. Драгоманова.

У Львові 19 Цвітня н. ст. 1872.

Високоповажний Добродію!

Прийміть від мене Добродію слово широкого сочуття задля смутного факту у Вашій семейній жизні, про який Ви споминаєте у Вашім ласкавім листі з 30 м.,—коли не прогніваєтесь почути се слово від чоловіка—сказати можнаб—Вам цілком незнакомого. Алеж я сподію ся, що коли ласка Ваша буде писати до нас частійше, то и станемо собі борзо знакомими; а ще коли справді сповните обітницю и приідите під осінь до нас,—то хоч може тутешні стосунки (отношенія!) найдете багато инакші и багато гірші, чим Ви собі іх представляєте,—але найдете людей для Вас як для кождого земляка, любячого свій нарід,—широко прихильних.—До сих наших стосунків галицьких не прикладайте, Добродію, европейськоі міри; приідете—пересвідчитесь. На тепер я тільки поговорю о нашім in spe—журналі в особенности. Може ніколи и в ні жаднім инчім краі и народі не видавались часописі з такими малими средствами материяльними и—духовими, як у нас, в Галичині, а саме у руських „народовців". Так приміром и наш журнал; редакцию єго веде комитет, що складає ся из людей всякого діла,—тільки не учених и не літератів; сам одвічальний редактор—кандидат адвокатури [2]; другий підписаний на проспекті—урядник прокураториі цивільноі (фіскуса) [3],—оден маляр [4]; Ваш покірний слуга [5] и ще один [6]—урядники фінансові; семий у комитеті литературнёго журнала—урядник банковий [7].—Пишу Вам про се так подрібно для того, щоби малопомалу дати Вам правдивий образ нашого мікрокосмоса галицького, а разом приготовати Вас на те, що нашій будущій „Правді" далеко від „світла під столом"! Щоби однакож не відстрашити Вас Добродію таким представленєм від уділу в нашім видавництві, скажу Вам—pro domа—и прошу, повірте мені, що наша читаюча

[1] В „Правді" за рік 1875, ч. 14, стор. 581 вміщено некролог А. П. Пригари, проф. державного права на новоросійськім університеті, що помер 1 липня (19 червня) у Київі.

[2] Д-р Олександер Огоновський, пізніше проф. див. права на львівському університеті (помер дня 10. II. 1891 на 44 році життя). Діло, 1891, ч. 24.

[3] Д-р Корнило Сушкевич, підписаний як адміністратор. Инших підписів на „запросинах" до передплати „Правди" на рік 1872 нема. Порівняй: Ів. Єм. Левицький: „Библіографія", II, стор. 590. Примірник запросин переховується в бібл. Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові. [4] Корнило Устиянович [5] Вол. Навроцький.

[6] Вол. Шашкевич нар. 7. IV. 1839, умер 16. II. 1885. Гляди Ом. Огоновський: „Ист. лит. руск.", II (2), стор. 661—80. М. Возняк: „Недрукована автобіоґрафія В. Шашкевича", Неділя, 1911, ч. 34—6.

[7] Федір Заревич (нар. 1835, умер 12. I. 1879). Ом. Огоновський, Op. cit., III (2), стор. 811—38.

публика (як вона не єст малочисленна), знає оцінити кожду духову працю по її внутрішній стійности. Говорю о нашій, малочисленній, галицкій публиці; бо не сподіюсь, що так лехко и скоро могли ми вихлопотати у Вашого правительства вольноі перепустки на Україну.— Ваші ради добрі, и ми дуже Вам вдячні за їх. Усіх людий котрих Ви нам дали адреси, будемо трібувати запросити до уділу в „Правді". У всіх наших розсудах об Россиі (не тільки у кореспонденциях) хочемо бути обєктивні. Тільки щоб часом правительство российське наші розправи из тутешними нашими галицкими катковцями не приймало проти себе? За Ваші праці літературні, які Ви нам обіцюєте для „Правди", ми наперед уже Вам дуже вдячні. Які именно праці пригодилиб ся для „Правди"? Найлучше сами зміркуєте коли будете мали перший № перед собою загалом сказавши всякі праці,—окрім щоденних справ політичних европейських; бо для таких наш журнал за тісний.—Ваша розправа „восточна політика ґерм. и обрусѣніе", чи не за широка для „Правди"? Помітили її в своім часі польскі и німецкі ґазети, яко прояв важний в российскій публицистиці,—и з відти и я знаю головний ход мислей у її; Вѣстника Европы не має у Львові, але колиб Ви скоротили и приближили до наших відносин украінско-великоруских, тоб була и для нас добра.—Ваші погляди на відносини літератури великорускоі до нашоі—котрі Ви зібрали у листі до Бучинського, будуть для нас—хоч може не зовсім згодяться з поглядами, які у нас виробились у сій справі—дуже интересні, и причиняться до розъяснення тоі замотаноі справи. Из многими закордонськими земляками мали ми посередні зносини; и від пана Пригари з Одеси почавши,—а скінчивши на Кониськім, Кулішу и Ивані Нечую—кождий из них инакше дивився на сю річ. У нас, в Галичині, при свободі праси и слова, скристалізувались усі ті погляди у дві ріжні девізи, двох противних собі партий: два язики, дві народности, дві літератури,—чи оден великоруский язик, одна література, одна народність. Чи и тут правда має лежати по середині? Об сім питаню не може рішати той, хто сам у тій борьбі уділ бере, и стоіт по одній стороні.—Ваша розправа, яко чоловіка що стоіть далеко по за обома тутешними сторонництвами, буде мала для нас ціну велику, и з интересом будуть всі її читати. Простіть, що мало написав, а богато записав паперу. Того, що списав був для Вас по питанням доставленим мені через Бучинського, у копіі не маю. Але, всі дати які там були, а Вам ще би були потрібні, можу зібрати на ново, за якийсь час.—На тепер поручаючись Вашій памяти остаюсь

Вам покірний *В. Навроцкий.*

Осібно післано на Ваш адрес проспект „Правди". Чи одержалисьте?

IV. Вол. Навроцький до М. Драгоманова.

Решів 18 н. ст. Грудень 872.

Високоповажний Добродію!

Пишуть мені зі Львова, що ви, Вп. Добродію споминаєте и про мене, и жалуєтесь, чому я не пишу до Вас? Відшукую Ваш послідний лист, дивлюсь—дата з 10 Сентября; дата справді дуже давна, и не годилось мені єго так довго лишати без відпису. Але лист Ваш Добродію застав мене тоді у Львові—при редакциі Правди одним-одного: уся редакция на селі. Так не мав я тоді зараз хвилі часу вільного маючи окрім тоі роботи ще и 7 годин на день роботу в уряді. А в нас редакция—треба знати (коли близше хочете пізнати наші літературні стосунки) має ширше значінє як може у Вас, бо и редаґованє, и писанє, и усі коректури

друкарські має редактор на своїй голові и руках. За для того (intra parenthesin) коли ще пишете до „Сп. Вѣдомостей“ про нові прояви літературні в Галичині, — не забувайте тих литературних обставин нашого литературного діланя, и не критикуйте єго так строго, так як скритикувалисьте єго взагалі вже у Вашій статі: „Восточная политика Германіи и обрусѣніе“: „ріжниця йде тількі або з за далеких вопросів або з за формальних—як правописъ.... У Галичан и тіні нема такого політичнёго такту! (як у Чехів)“. („Правда“ за жовтень, стр. 331—332).

Не Ви оден помиляєтесь у тім суді об нас. Саме так усі у Россиі, що пишуть або говорять об нас (окрім хиба тих не багато Українців, що бували у нас довше, и добре пізнали наші відносини) — мають нас за дітей. Бо хтож як не діти моглиби творити завзяті табори політичні, и сваритися „трохи не до ножа“,—за правописъ! Подібно так, як Ви судите об нас,—можнаби (вибачте, по приязни за порівнанє) судити и о теперішних французах, що вони сваряться и сердяться одні на других— „трохи не до ножа“—за те, що одні сіли по лівій стороні у Верзальській королівській салі, а другі у лавках по правій стороні. — Не „формальні“ и не „далекі“ то вопроси, де ходить о житє або смерть народности; о федералізм славянський а уніформовий централізм. Прочитайте бесіду соймову Качали (у „Правді“ за Листопад[1]), а пересвідчитесь, який то табір, с которим ми боремось „трохи не до ножа“. Наші москвофили (у соймі під проводом Ковальського) — то славянські централізатори, заступники панруссизма від Уралю по Адрийське море, — а заразом, в консеквенциі, приятелі, найсердечнійші—німецьких централістів в Австриі. Бо централізм німецький в Австриі,—мусить довести— у консеквенциі до централізму славянського, панрусского; а котрий из помеже них гірший, годі ліберальному чоловікови навить розсудити. — Качала у своїй бесіді зійшов ся дуже близько з Вашими поглядами (у статі „Восточна політика Германіи“ etc.), хоч він тільки простий, галицький Украинофилъ.

Одже борба у нас ведеться не о пусті форми, — але з самознанєм боремось ми о федеративний принцип; и у нас, в Галичині, здається мені, лежить поле, на котрому рішиться вопрос, котрий принцип побідити має. Получаться — за посередництвом Украинофилів, — Галицькі Русини з Поляками, и згодяться на те, щоби в купі станути з Чехами, — то и федеративний принцип побідить в Австриі, — а тоді побідить и у всій Славянщині. Возьмуть же верх у нас москвофили, и поможуть німцям у „райхсраті“ (парляменті австрійськім) змайоризувати Поляків и инчих Славян, — за задовго запанує німеччина не тілько на півночі, — але від балтийського до чорного моря.—

Але об тім богато би ще писати можна, а я зачав тільки оправдуватись, чому я не відписав зараз на Ваш ласкавий лист. Друга причина така, що мене перенесли зі Львова далеко до польського містечка (Rzeszów),—по части для того, що авансували мене на висшу посаду, а по части такой за для того, щоби мені, Русинови, відобрати можність діяня для руськоі справи. Панує у нас, бачите, ще тепер (не на довго) така кліка польська, котра волить сподіватись на ласку німецьку, як на прихильність Русинів. Тут мені и тяжко кореспондувати з Вами; бо далекий від житя руського не можу Вам написати нічого, що Вас интересувати може. Навіть про Поляків Вам нічого написати не можу, бо сказано— маленьке, на пів жидівське, містечко, из звичайним, буднішним житєм,— далеко від якого небудь центра литературного або політичного руху. У таких обставинах я не думав пригадуватись Вам, и накидатись Вам

[1] „Правда“, 1872, стор. 388—400. „Бесіда посла (Степана) Качали в соймі кр. при дебаті над адресою до корони в Листоп. 1872“.

з моім знакомством, котре для Вас, ледви, чи може мати який небудь интерес. Але коли, що я у чім небудь Вам до пізнаня Галицьких відносин помічним бути можу,—я Вам завсігди послужити готовий. Коли схочете, то через мене и з „Правдою“ и з усіма Львовянами переписуватись можете, бо скажу Вам у тайні—Львівські може дуже до кореспонденциі ліниві,—як и Ви сами може пересвідчились. Чи дописуєте правильно до Сп. Вѣдомостей? Я пишу тепер — після офіціяльних жерел про стан и статистику шкіл у Галичині, для Правди; то може де що з відтам и Вам знадобиться.—Коли схочете мені відписати (и коли не прогніваєтесь за мою полемику з Вами), то даю Вам мій адрес (по німецьки, бо мабуть и по німецьки адрес від Вас з Италіі сюда дійде) Vladimir Nawrocki, Konzipist bei der kk. Finanz Bezirksdirektion in Rzeszów, Galizien.

Ваш покірний слуга *В. Навроцький.*

V. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Флоренція. 1872 Декабря 27.
Lung'Arno Acciajoli, 12, 2P.

Високоповажний Добродію!

Спасибі Вам, що таки обізвались до мене, — бо скажу Вам прямо, мені дуже тяжко було думати, що при усіх стараннях увійти у тіснішу звязь з Вами і другими участниками Правди, ніяк то не удавалось. Я вже думав не раз, що мабуть мое, як мені казали, „москвофильство“ тому причиною,—бо я й доси не можу допустити помислу, щоб тілько одна „лінь на переписку“ могла здержувати людей од обміну словами і думами. Мабуть,—нема интересу до переписки, то й мовчать.

Вам ще дякую і за те, що обізвались і за те, що висказали мені, що думали про ті строчки, що я помістив у своій статті про Галиччину. Я тільки мушу оправдатись, що я тільки зачепив Галиччину боком і для того не міг висказати усього, що думав повно. (Мною одіслана у Петербург велика стаття про галицьки партіи і буде напечатана у январі і февралі В. Европы,—которою Ви, може, більш будете довольні, хотя і там знайдутця різниці у наших поглядах). Головною метою статі про „Обрусеніе“ було показати, що централістична доктрина, начата великоруссофілами (моск. славянофили), а потім розвита централістами державними (Катковим і другими русскими прусаками) замість обрусіння скрізь тільки задержувала роботу національних сил у краях русько-польских і робила ворогів Россіи, сіяла свару між своіми і близькими. Для цієі идеі тілько мені і треба було зачепити галицькі партіи, про которі повно і подрібно говорити мені було не час і не місто. А у друге скажу, що Ви напрасно те, що я говорив про обидві партіи, приложили тільки до однії Вашоі; я говорив даже більш про святоюрців, ніж про народовців,—бо напр. народовці уживали правописі обоюдноі і виказували завше більш толеранціі, ніж святоюрці (про це я не раз говорив, наприклад з поводу „Просвіти“ у СПВід., як це звісно і з видержок, которі у перші роки, особливо у 1869, робила з СПВ. „Правда“).

Одначе, просючи Вас перенести чималу долю моіх укорів галичанам у нетолеранціи і браку політичного такту на святоюрців,— я не можу, по совісти, не удержати де чого з сказаного і у прикладі до народовців. Я дуже добре знаю, що народовці стоять не (за) мілочь і за форму, але за дуже сурьозне діло—за федерализм і за народню самостійність,— але усе таки мушу додержати слово свое, що галичане дуже богато накладають ваги у вопросах далеких і з за них небрежуть близьким, що піднімають вопроси верхні, коли не заготовлені основи. За цю мою думу

стоіть те, — що библіотеки елементарних наук виложених для народу народною мовою нема, народ не зорганизований у общества (Побратим перша поява тілько)[1],—сама интелигенція народнії мови, як треба, не вивчала і другим вивчити іі не дала можливости, бо граматики научноі чистоі мови народу не зроблено, словаря теж; і матеріял для ціого не зібраний, бо окрім того сбірника пісень напр., що видав у Москві Головацький і що його нема ні у одного навіть народовця у хаті, — ні один сбірник народнёі мови не видан у останні доби у Галиччині (старі сбірники Шашкевича и К-о, або манісеньку книжечку Солом. Щасного[2] нічого считати). А яка ж це боротьба за народність, коли матеріяли для взнання іі не тільки не систематизовані, але навіть і не видані і не зібрані? Яка борба за народню літературу, за літературу широку на народній підставі,—коли лучший журнал, як Правда, у середині другоі половини XIX в. печата такі нікому не нужні переливки старого пустого у порожне, як вірші Гетьманця, П., або і самого Федьковича, который не стидитця печатати таку грубу нісенітницю, як своі „Пуряві“? А Федькович чоловік, который справди показав у першому випуску своіх поезій талант не малий. И як же ви думаете: можна признати той край, тую партію дужою і живою, котора допустила, що самий більший літературний талант, у ній появившійся, не тільки не розвивався з 1863 р., а йшов назад? Або скажете мені, що у часи, коли публика европейська вихолуетця на творах Диккенса, Теккерея, Ауербаха, Шпільгагена, — що мавюють життє сучасне живо, як воно есть, що показують у живих людях і картинах ту боротьбу культурну, соціяльну і економичну, яка ведетця у житті усіх народів прогрессующих,—можна иначе як з позіханнем, з здвиганнем плечей, а найбільш з жаллю читати ті дитячі або ще хуже старечі перескази сучасних і історичних анекдотів, которі видаютця у послідні часи у нас і у вас за повісти, драми і т. п. Ви колись писали мені: „не міряйте наших обставин европейською міркою“.— Якою-ж мені мірять? Хіба ми не у Европі живемо? Хіба перед Вашою власною публикою не стоіть хоть Германія з іі літературою? И Ви и ми хіба не хочемо щось власне завести коло літератури россійськоі? А Ваші і наші украйнофіли, хіба не прокричали, що наш народ мусить мати таку ж самостайню літературу, як і усякий другий, як і „московська“, якою украйнофіли зовуть усе писане у Россіи не по малоруському, у тому числі Гоголя і,—прибавлю, значить, і самого Костомарова? А ця московська література неуривним шагом по своему а іде тою ж дорогою, що і усі европейські великі народи, працює над общими Европі культурно-соціяльними питаннями, передае найлучші твори европейських талантів і умів, переводючи де що (Ауербаха, Шпільгагена, Дарвина и др.) і з рукописі і з корректури. Чим же ви обясните, що у Россіи після столиць перші губерніі, що потребляють книги і журнали найбільш,—губерніи малороссійські (Херсонска, Екатер., Кіевск., Полт., Таврич., Черниг., — которі напр. одного В. Европи купують до 2000 екз. (усіх В. Евр. цей рок видав 8000 екз. з них на Петерб. 1861, на Москву 518, за границю 100,— значить малоруські губерніі потребляють трохи не 1/2 усіх екз. В. Евр., ідучих у провінцію) а малоруських книг, окрім Шевченка, почти ніхто не купуе? Чим, як не мертвостію малоруськоі літератури послідніх часів.

[1] „Побратим“, товариство „руських ремесників“, сконституювалося дня 10 XI 1872 р. („Правда“, 1872, стор. 405—6). Хоча українське громадянство йому щиро підпомагало і збирало дари, товариство не утрималося довго через брак національної свідомости серед ремісничих кругів.

[2] Саламонъ Счастный: „Коломыйки и шумки“, Львів, 1863. Надруковано 595 коломийок і 17 шумок.

А було колись, що Квітка, Шевченко і перший випуск М. Вовчка дечому научали і великорусів, бо для свого часу були образком реального малювання життя і зачіпання „вопросів живих“. А тепер чим ми будем конкуренцію россійській літературі робити: Цисами, Павлусями, Гетьманцями, Білецькими и т. п.,—которих по слову Шевченка „мишам на гору“ односить приходитця?—Ще не давно получив я лист од Рудченка, чоловіка, который більш мене щирий украйнофіл, — та й той, глядючи на те, що послав останний рок з украінськоі літератури, каже: „лучше ніякоі літератури, ніж така“.

Так, бачте, богато ще треба зробити знизу, щоб поставити діло народне галицько-украінське на живу и міцну основу, —а тоді і виступимо до рішення таких вопросів, як федерализм славянскій, чі який там, бо хоть би ми вияснили як день, що маем право на те і на те, а як нічого не наробим, що наші права скріпить, то ні с чим і зостанемся, ніхто нас і не спомяне з нашим правом, як ніхто не спомина ні Віндів, ні Аллоброгів, которі були нічуть не худші з роду, як і Німці і римляне.

Ви мені скажете: що де що робитця. Я і сам знаю, що робитця дещо, а „Просвітою“ і більш ніж дещо. Але усе таки стою на своему, що головного, близького зроблено мало а з за далекого, хоть би з за „панрусизму“ і „панславизму“ крику роблено більш ніж треба, не тілько з святоюрского боку, але і з нашого. Воно, чому і не покричати, — та біда у тому, що цей крик богато людей од діла одбива, бо богато людей думають, що усе діло зкінчили, коли одні восхвалили, а другі возлаяли панслявізм і Москву, а ще гірше бачити, що є люде, що могли би спільне працювати над близьким ділом, колиб не сварки з за далекого панслявизму і з за далекоі Москви.

Це писав я, як украінець. А тепер буду говорити, яко украінець і россіянин,—що не є синонимом москвича.

Поки ви будете лаять Каткова и К-о,—я-б тілько сказав Вам: киньте це діло, бо ви не знаете іого як треба, для того і не зможете і вилаяти іого, як треба, як лають іого у Россіи не тільки украінці, але найбільш сами великоруси. Коли Ви почнете лаять наш уряд—скажу те ж саме, прибавивши, що він вас не чіпа. А коли Ви усю Россію будете малювати як „Москву“, та ще й „загребущу Москву“, — то тут вже треба прямо сказати Вам, що Ви не знаете, про що говорите,—бо й справді, у Вас нема не тільки книг і журналів, но навіть і усіх газет, которі б характеризували усе духовне життє россійськоі громади.

А як би ви мали можливость знати россійську літературу, то побачили б, що вона у більшісти усіого меньше „загребуща“, централистична, державна,—але є критична і оппозиційна, ставлюща на першому плані прогрес моральний, соціяльний і політичний свого народу, а не забіранне чужих; пізнали б, що так званий „славянскій комитет“—минаючи те, що він не така кака, як його малюють,—є нічтожне пятно на житті россійськоі громади, котора навіть і не зна про ніого, а котороі більшість печати сміетця над ним. Потім Ви побачили б, що про Галичину ще меньше думають у Россіи, ніж про других славян. Хіба до ряду коли газета раз у місяць перепечата яку звістку з „Слова“,—і не то щоб Вас забірать, або лаять, а даже і хвалити і говорити про Вас трудно заставити такі журнали і газети, которі найбільш читаютця і поважаютця у Россіи, як Петерб. Від., В. Евр., Отеч. зап., Дѣло, Недѣля и др.—Я знаю по своему опиту і скажу Вам, що у В. Евр. даже находять, що про Галиччину нікому не интересно знати у Россіи і що хіба Пипин з усіеі редакціі охотно бере мое писання, а Стасюлевич, коли не одказав помістити ту статтю, що я послав, то ради личних відносин і ради авто-

ритета Пипина. Ну,— а Ви не скажете, щоб Пипин загрібати Галиччину совітував,—значитця,—перве діло, обзнакомившись фактично з Россією, Ви мусили б заспокоітись: ніхто Вас не досягне, щоб загребти, а більшність громади і знать Вас не зна і не хоче маючи і у себе роботи не мало і усіого меньше думаючи про націоналізм який небудь. Значить,— ні уряд, ні громада у Россіи не зупеня Вам працювати над своею свободою, просвітою, літературою: робить на здоровье! Значить, — Ви можете і не згадувати про Россію, як вона не згадуе про Вас.

Ви скажете: ми маемо свою Россію у себе, т. е. святоюрців, з которими не можна не боротись. От тут і я скажу: так взнайте же Россію настоящу,—і побачите що Вам святоюрці виставляють фальшиву Россію. Святоюрці—це Ваша домова уніятська бурса+німецька канцілярія з прибавкою польского лакейства. З ними і борітця,—та борітця між инчим і тим, що покажіть, що святоюрска література і тенденції також походять на россійську літературу і россійські тенденції, як і верзяка ня яких небудь дервишів турецьких. Святоюрщина есть скрізь, по всіх землях своя; есть вона і у Россіи,— вона то і прихиляетця і мажеть по головці і ваших святоюрців,—але скажу Вам по правді, що послідний ретроград у Россіи—ліберал у порівнанню з Вашими святоюрцями; а про літературу отъ Вам примір: од Вашоі Роксоляни і Катков одхрестився, а Головацький який був храбрий у Львові,—а у Россіи мовчить, як води у рот набрав, а Дідицького вірші, коли бачило чоловік з 10 у Россіи, то усі сміялись. Придивившись добре до літератури у Россіи, Ви б побачили, що у ній швидче найшли б собі союзника, ніж ворога, т. е. союзника тенденціи,—бо література ця по ідеям демократична, по манери критична і реалистична, по мові живо народня. Для того Ви с повною вірою, що Вас не переспорят фактами, можете сказати вашим супротивникам: коли Ви справді хочете ділити життє россійськоі літератури,—ви мусите стати народовцями у політиці і літературі.

Не з москвофильства,— а з украйнофильства, з ненависти проти мертвеччини, особливо святоюрськоі, узявся я за нелегке діло писати моім галицьким приятелям і корреспондентам такі филиппики і аналогії, як і це письмо до Вас. Я думаю, що нічим так не можна діскредітувати у Галиччині святоюрців, як доказом, що вони скоріш турки, абиссинці і готентоти, ніж россіяне; а к тому я думаю, що колиб народовці і украйнофили робили хоть 1/2 того, що тепер робить прогрессівна россійська партія, то не так би стояла наша справа.

І яко россіянин рад би я був більш енергичному виступу галицьких народовців на реализм і критику позітівну у поезії і літературі; на ліберализм і демократизм у соціяльних і політичних ділах,— бо не можу не дивитись зо страхом на ту емиграцію галицьку, що лізе тепер у Россію, особливо на педагогичну службу разом з чехами. Це новий елемент у ту чиновну охрану, що прозвана у Россіи, після гумористичних характеристик Щедрина ташкентцями, нова поміч нашій реакційній партії, котора напримір не змоглаб провести своеі шкодливоі реформи гимназій без німецького, чехо-жидівського і галицького напливу,— бо усе свіже між россійською громадою сторонилось і противудіяло цій реформі. Діло ясне,— що чим більш буде сіятись між галицькою молодіжью чесний, ліберальний і народний напрямок, тим меньш буде та ташкентська еміграція, що тепер наліта на Россію. Од того я думаю, що не гаразд робить россійська громада, що зовсім знати не хоче про Галиччину (хоть це і дуже для вас успокоітельно),—і що, як галицьки народовці моглиб знайти у Россіи союзників не тільки у „украйнофилах“ чистих,—которих у нас не дуже богато, а просвіщенних і праціовитих мабуть і пяти де-

сятків не наберетця,—але і у ліберальних „россіянах“ і навіть і серед чистих великорусів „нігілистичного“, т. е. позитивно-демократичного табору,—так і ліберальна партія у Россіи могла би знайти союзників у галицьких народовцях у боротьбі проти власноі реакціі, власному ташкентству, которе у Вас олицетворилось у святоюрщині. Так ворог був би осажден і з того тилу, відкіля він мае резерви.

От така двойна мета,—а) дискредітувати ще на один манір Ваших ташкентців (святоюрців) і підняти у Ваших народовців кредит живоі і народноі Россіи і Великорусі,— b) діскредитувати у Россіи святоюрску партію, показавши, що це ташкентці, которі лижуть за пятаки руку то россійську, то німецьку, та обскуранти,—або люде вовлеченні недоразвитію, хоть і талантливі, як Наумович,—і підняти у Россіи интерес до вашоі народноі партіи,—ось що водить моім пером, а не хотіннє „виявити галичан, яко дітей“. Для такоі мети я мушу критично односитись до усіх галицьких партій, міряючи іх діла реальною пользою народу і просвітним ідеям нашого віку,— і не моя вина, що часом ці діла оказуютця дуже маленькими перед такою міркою, которої,—згодьтесь,—кинути ні я, ні ніхто не у праві. Помилятця у подрібностях прикладу такоі мірки я можу і дуже,—але лучше переборщити у пессимізмі, ніж у оптимізмі, бо здоровє критики і лайки не боитця особенно такоі, що принципа не рушить, а тільки способи ганить. И,—простіть, коли помиляюсь,—це не дуже то гарний ознак, що,—як я не раз замітив вас,—у Галиччині не дуже шанують критику, котору мій добрий приятель Буч—ій зве усе „нігілізмом і негаціею, з которої нігде плодів не бува“ (тоді як нова Европа тільки негаціею народилась, та нею і у перед совaетця).

Коли Ви,—купно з редакціею „Правди“ признаете, що Вам треба узнати Россію, яка вона есть, щоб знати, як односитись до того що вам кажуть німці, украінці і святоюрці, — коли Ви ще згодитесь, що осягненнє тіеі двойноі мети, про котору я тільки що написав мае деяку практичну ціху, то мусить „Правда“ звернути на це увагу, — при чому вона тільки дальше піде тою же дорогою, яку вона вже приложила, перепечатаючи переводи з діла Пипина (Мал. Літер.), Прижова, філологичних статей з Ж. Мин. Нар. Просв., Лавровского, Максимовича, перевод одного росказу Щедрина, обзор СПВѣд., Вѣстн. Евр. і Отеч. Зап., що зроблені були у 1870 р. у Правді і у 1871 р. у Основі. Мусить, значить, „Правда“ звернути більшу увагу на россійську літературу і публицистику,—заявивши принціпіяльно, що з живою настоящою россійською літературою вона не тільки войни не веде, але рада ітти у братстві к одній меті— свободі і просвіті народу. Тоді і у Россіи можна буде говорити з більшою надіею на успіх про Правду, — бо згодьтесь, що самий космополитичний россіянин не може ж бути прихільний, коли іому роскажуть, що Ви у Россіи бачите Туран тай годі. (Я уже зоставлю с боку те, що усе таки той Туран для себе більш зробив, ніж ми і Ви для себе, бо не тільки Роксоляна[1], але і „Пуряві“ і „Добуш“ — речі у Россіи не возможні).

Ці загальні речі звожу до конкретних. Буч.—ій, може напише розправку про Вѣстник Европи у іого односинах до Украйни,—то гарно було-б, як би вона не дуже запізнилась у „Правді“. А потім Рудченко послав у Правду кілька переводів з „Записок Охотника“ Тургенева з предмовою про Тургенева у загалі,— то теж не слід би було, як мені по крайности здаетця, ні бракувати, ні дуже задержувати це печатаннє, особливо коли

[1] *б, b, b.* (Гнат Якимович, священик, народ 1831, помер 1878) видав: „Роксоляна, политично-историчная драма въ пять дѣйствіяхъ, оригинальное сочиненіе...“, Коломия, 1869. Про Якимовича гляди О м. О г о н о в с ь к и й, „Ист. лит. руск.“, II (2), стор. 942—6.

оригинального з Украіни цінніщого не маете (з моеї „мірки“ виходить, що за цей рік у Вас украінського тільки і було цінного, що 1 пісня Иліяди, Сава Чалий, так-сяк казочка Андерсена, та одчасти „Лукавий попутав“, у которому однако стара пісня дуже розтягнулася, трагизм, заставляющій черця сичати і гавкати і дівку хрюкати, дуже комичний). Я Рудченкові писав, щоб він перевів дві комедії Островского,—до которого можна приложити по правді слова Вашого проф. Ом. Огоновського, що тепера з славян тільки россіяне і мають театр національний. До Островського треба буде прибавити предмову про соціяльну критику беллетристики у Россіи, почату Бѣлинским і розвиту Добролюбовим, і про те, що Островскій і є народовець і великорусскій хлопоман у літературі россійській. У друге кажу, що треба де що привести з Герцена, Щедрина і Некрасова,—все те написавши на ті провідні идеі „народовства“, которі я виложив вище.

Я не стану совітувати Вам обернути „Правду“ у одголосок Россіи (Украйни одголоском вона мусить бути і уже через то і Россіи, по скільки Украйна зціпльетця з усією Россією),—я тільки стою на тому, що по троху ясно висказанними провідними ідеями „Правда“ показувала Галиччині Россію живих, Россію россіян проти Россіи мертвих, Россіи ташкентців, котору показуе „Слово“. Що до беллетристики у почасті,—то згодьтесь, що лучше чуже талантливе, ніж свое бездарне і мертвородженне,—тим паче, коли чуже явитця у переводі на свою мову, і що переводи не тільки ширять богатство знаній і ідей, але і богатять мову. Що є, або було гарного украінського, те переведено великорусами (Маруся Квітки, Кобзарь, що двічі був переведений лучшими поетами великоруссами,—а „Народні Оповідання“ М. Вовчка перевів сам Тургенев)—чого ж ми будем брикатись, ми которі справди бідніщі? Простіть за таке письмо. Єсть воно одповідь і на ваші слова і самозванщина і одповідь на Вашу любезну готовність стати посередником між мною і редакціею „Правди“. Коли хочите,—то хоть і усе мое письмо передайте у редакцію: різкость де яких слов хай простять ради горячоі любови моеі до діла общого, а коли вилають мене, та покажуть, у чому брешу, то й спасибі скажу. Коли хочите я б радий даже був, коли б Ви передали мій лист на поруганіе у Львов.

Спасибі Вам за готовность досилати справки про Галиччину, которі потрібні будуть для статей моіх. На цей раз мені треба б було дуже той № Слова, де була напечатана промова Ковальского, бо без неі не можу нічого написати про Качалу,—а треба б було. Не маю і промови Лавровського. Просив Б—ского [1] вислати, але навряд, щоб він дістав у Відні.

Ваша статистика школьного діла у Галиччині буде дуже у пригоді усім нам. Скажу, що „Правді“ слід, як можна більш печатати статистичних дат про Галиччину,—а ми постараемось перепечаткою у россійських журналах давати ім більшу ходу і у Россіи. За школами треба б було узятись особенно на економичну часть: скільки купців, міщан, землевладільців, скільки найметів сельських у русінів,—розкладку налогів і податків, статистику позичкових і инших касс и т. д.

Скінчу письмо просьбою до Вас і до Ваших знакомих: доставити мені, коли у кого е, і сбірати духовні стихи, колядки і легенди і казки про святих, бога і богів, і у загалі космологично-религійного характеру. Я сбіраю до видання такий сборник (А що ті казки, що я прислав у Правду? чі будуть печататись?). Та ще просив би я дуже—зобрати і зложити до часу приміри тих вишивок, що роблять у Галиччині і у со-

[1] Мел. Бучинського.

сідів на сорочках, рушниках і т. і. Вони мені потрібні для докладу, що думаю зробити у будущому зборі археологичного общества у Київі.

Ще одно. Од Б—го довідуюсь, що є план перевернути „Правду“ у тиждневик. Як це діло стоїть? Коли перевертаніе піде разом з побільшаніем числа листів у місяць,—то це було б дуже гарно: Не вже не можна що неділі видавати таку книжечку, як тепер іде що місяця. Тоді можно було б давати подрібну хронику, котора б передавала б усі важні факти життя галицького, беручи їх і з газет частійших. Вам би це замінило брак газети, як Слово, а нам би давало дзеркало Галиччини. А то, скажить, хіба гарно, що ми хоть би про сойм можемо знати тілько з німецьких газет, та з „Слова“. Могли б Ви тоді лучше давати і хронику украінску,—котру, справди, я не розумію, чому і тепер ніхто не веде: от хоть би у осінні місяці скрізь по югу Россіи одбулись земські собранія, про которі були у газетах россійських звістки, у которих були напечатані интересні числа статистичні про народню просвіту і інше,—і нічого того не узято у Правду, а було б не трудно. Коли у Вас нікому того робити, чому нікого з украінців не заставите бути регулярним корреспондентом, або віденців, которі що дня ходять у кофейні і читальні, де есть і СПВѣд. і „Голос“.

На ціому перестану. Ваш щирий *М. Драгоманов.*

VI. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Флоренція 1873, Янв. 23.
Lung'Arno Acciajoli, 12, 21.

Високоповажний Добродію!

Тільки що получив лист Ваш з 19 с. м. Як я і у перед знав в загалі ми зійшлись на одно, а де яку різкість моіх слов Ви простили мені. Прощайте, прошу і на перед,—бо хоть хочетця мені бути холодним позитівістом, але не завше можна справитись з гарячим серцем, особливо як наскочиш на живе, рідне діло.

Яж, хоть і Ви сумняетесь у моій „вірі у животність і будущність нашоі літератури“,—так усе як і Ви думаю, що повставаннє нових, чистонародніх, демократичних літератур лежить у духу нашого поступового часу,—і приглядаючись до появ таких літератур у Германіи (Platdeutsch) і у Франціи (Прованс, у который я нарочно іздив прошле літо і познакомивсь з головними вожаками діла),—по усій позитівній совісти мушу признатись, що з усіх таких проявок украінська хібачі не сама сурьозна, окрім хіба фламандськоі і каталонскоі. Тим то і пече мене у серце, коли, як сдаетця, не так воно діло іде у нас, як би,—(упьять сдаетця) треба було, або спить зовсім.

І хоть Ви правдиво виложили причини, по чому наше діло шкандибае,—але усе таки ці причини тільки вменьшають нашу вину, а не складують іі з нас зовсім: нехай чужі судять не з милостію, а проміж собою лучше бути безпощадними, ніж дуже милосердними і оптимістами. Виходючи з цього правила дозволю собі продовжати спор з Вами. Та, думаю, що це не буде і спор, бо ми згоджуемось. Наша литература мусить виступити во имя демократизму і поступовіх ідей віку,—а це значить, що вона мае право жити тільки, поки вона вірна цим девизам, що вона мусить розвиватися на міцній, реальній основі, а не на романтизмі і ретроградности, що вона мусить итти знизу у гору, а не з гори (з хмари) у низ.

А тут то мусимо признатись, що перше діло: виученіе народноі мови у нас і одстало. Ви кажете: і Гріммів словарь не скончений. Але хіба ж один словарь є у німців,—а у нас ні однісінького. Ви кажете ще, що

літератури розвівались і раніш, ніж виявились учені, що написали словарі і граматики. Але які літератури і коли?

Такі літератури, що виходили традіційно з непорушеноі основи народности. А у Вас у Галичині традиція порвана, та і у нас, на Украіні, колись Котляр., Квітка, Шевченко виходили прямо з традіційноі народноі мови полународніого театру XVIII в. і чисто народнёі поезіі. Тепер вже не так: тепер народня поезія самим народом добуваетця, а чоловіка, которий би знав добре народню мову рідкость спіткати навіть між самими украінскими литераторами. Наша література повстае серед польщизни і великорусчизни,—встаючи во имя живоі мови дуже обзиваетця мертвою, або „викуваною", произвольною. Тут не може помогти ніщо, як видача словаря і граматики чисто народноі мови і рядом з ними наукової хрестоматіі литературних южнорусских памятників од Нестора до XVIII в. (тут то горе наше, що не маемо ні того, ні другого, ні третіого,— тоді як великорусси мають таке діло, як Даля „Толковий словарь", діло одного чоловіка як і Літтре,—і у послідні годи виявивсь і білоруський словарь Носовича; найлучшою хрестоматіею старою киево-галицькоі литератури зостаетця усе таки исторична хрестоматія Буслаева, которий, звісно, не міг, хоть би і хотів, вияснити історію нашоі мови. Случилась така біда од ріжних причин, але і од діллетантізму і ліні украінців, а у Вас од того, що стара Ваша интелігенція не знала і сама, що воно таке, а молода зразу кинулась у політику. Брак матеріяльних средств не объясня усіого: бо не багачі були і Челяковскій і Карачич, і Горник. У нас же на Украіні грались у народолюбство люде, куди багатші од них, од самого Даля і Літтре. Та що з того! А кричати на неволю усі уміли,—тим часом як россійська академія optima fide печатала початок словаря украінського од Чужбинського і напечатала б завше, як би хто ій підніс.

От проти ціого усецілого уходу у політику,—не виготувавши по переду наукових основ, і проти трати часу на жалоби і страхи „зажерливого москвитизму",—я і писав, але не проти того, щоб зоставити зовсім политичні питання, маючі реальний звязок з життем нашого народу. Питання про федерализм, чі централизм у Австріи для Вас, звісно, е живим реальним ділом, хоть і не таким важним, як словарь, граматика, учебники,—которі можуть усяку видумку і федералистів і централистів переробити на другий лад. Але питання про панслявизм, панруссизм і т. д. считаю для Галиччини ділом праздним і суетою суетствій. Для Украіни діло панруссизму діло близче і воно і Галиччини тичетця тільки через Украйну,—але тут то і треба переглядіти це питанне новим методом, після фактів.

А такий перегляд і показуе, що де у чому, украінський сепаратізм не мае реальних основ, і що сама украінска література у своіх лучших творах тільки по своему прикладала до украінського життя, по своему розвивала ті теми, що і россійська і великоруська. От увести Галиччину у цикл тих фактів, которими обставляетця діло украінське у Россіи,—і е прямий наш обовязок—тим паче, що у Вас есть партія, котора хлопоче про унію з Россією, але у такій формі, що пошкодила б і Галиччині і Украіні і Россіи.—Для того я і прохав повліяти на редакцію Правди, щоб вона не одклонялась од познакомлення галицькоі публики з настоящою Россією і іі літературою. Я звісно не думав навязувати Правді, щоб стала луною россійськоі літератури. Хай дасть 2—3 приміри з послідніоі у год (що тим паче не пошкодить розвою власноі літератури, бо виберутця діла цінні, которі поважаютця і німецькими і англійскими критиками, та ще й переведутця на украінську мову),—та тільки з явно

поставленими принціпами, которі, з мого погляду, будуть вигодні і нам і вам. От уже з Тургенева Р—ко дослав перевод і руководящу статтю, з Островского скоро пришле. Про Щедрина я вже писав у Кіев і коли мені пришлють потрібний витяг, я зроблю статтю про Ташкентців. Хай же „Правда“ з ясним визнаннем, що робитця, надрукує хоть це,— при нашому кунктаторстві буде ціого на рок цілий, особливо, як посчастить мені одшукати мого Герцена, про которого я знаю тілько, що з Праги іого вислано у Відень (до Пулюя, або Подолинского,—од которих мусив іого узяти Косач і оддать у редакцію у Львові).

Тілько воля Ваша,—а я не розумію таких резонів волочити діло, як не можність розбірати „закордонскій почерк“. Не вжеж ми гієроглифами пишемо? Нехай я пишу погано,—а Байки мною прислані були переписані преразборчиво. Русов послав давно резюме статті Илловайского про початок Русі, Рудченко—переводи:—обое пишуть добре, а Р—ко просто литографуе. І нічого не напечатано,—а нікчемні вірші попсовали бумагу; Федьковича Франка—теж.

Ось де може і причина, почому украінці мало пишуть у Правду, а не тільки те, що боятця (я б сказав, лінятця). Мені часом здаетця, що і украінці не дуже серьозно дивлютця на Правду, і мало працюють для неі.

Дозвольте мені висказати, як я дивлюсь на відносини украінців до украінсько-галицькоі літератури і таких органів, як Правда.—І ця література і цей орган—починають діло нове. Щоб до іого отдатись душею, треба порвати, коли не усі, то багато звязок з ділом вже готовим, з россійською літературою. Ми, украінці, стоімо у других відносинах до Россіи, ніж ви до поляків, а то і до усіеі Австріі. Ми у Россіи усе таки дома, своі. Нашу літературну і учену роботу, коли вона мае ціну,—возьме дорогою душею усякий россійський журнал, газета,— ще й гроші не малі заплатить. Менше 50 р. за лист у Россіі не платять, а у В. Евр. заурядна плата 60—70 р., а лучші роботи оплачуютця 80—100 рубл. (Добавлю, що кожному з нас писати по россійські легче, ніж по украінському). Окрім того усе таки у Россіі не затихли недовіри до украінського сепаратизму. Значить, щоб зачинати роботу для украінсько-галицькоі журналистики, треба узяти на себе не зовсім легкій хрест. Признаюсь Вам, що украінці не дуже то сознають сами усю сурьозность ціого хреста і думають, що не знать яке діло зроблять, як дві-три вірші, або корреспонденціі одішлють.

Але і то правда, що „Правда“ не упоряжена так, щоб сурьозну працю для себе визвати у Россіі. А упоряженіе іі тим потрібніще, що навіть і у Галичині теж зачинати діло нове,—свого роду хрест. Так тут то з обох боків і требаб стати на тому, щоб діло вести сурьозно. І,—дозвольте сказати Вам, не можна у наші часи дивитись так на літературу, „що, мовляв,—даймо ій часу трохи подуріти!“ Не Готшедові тепер часи, тай сусіди не дуріють тепера. Значить, і нам нічого або братись за працю даремну, або братись сурьозно.

А Ви і самі згоджуетесь, що Правда не упорядкована. Редакція щось неуловиме, за своі поступки не одвічающе морально,—та й на листи не одвічающе. Системи у печатанню,—жадноі. Не кажіть про бідність сил і грошей. Главна шкода—не сурьоз погляду на діло—а несурьоз цей виходить і з таких ідей, що, мовляв, для початку і так добре! Ні!—знайдіть 2 чоловіка, щоб сурьозно і систематично узялись за діло,—а коли мало помочі з Украіни працею і грішми—требуйте помочі і, указуючи на свою працю, найдесь. Помогти мусять!

Правда мусить давати, окрім беллетристики (живоі) і наукових статей, подрібну хронику Галичини і Украйни (не так написану, як пр. На-

родний дом і Матицу, про которі я нічогісінько не розібрав),—хроникурезюме (чі обьективне, чі критичне) усіого, що писалось за місяць про Галиччину і Украйну у журналах польських, славьянских, німецьких,— и, непремінно у кождому № хоть листочків 2 „з народніх уст“, так щоб за рік набралась книжечка етнографичного матерьялу, хоть без системи, коли тепер ще не ма часу упорядкувати ту силу етнограф. матерьялу, про котору ми давно вже чуемо, і которе чого доброго пропаде, так як не раз пропадали збірники у Вас і на Украіні. Коли,—як це треба думати—Правда мусить збільшитись і треба буде побільшити кошт видання, ми мусимо дать на те гроші. Тілько у такому образі, коли взяти у руки Правду, буде значить мати дзеркало Галиччини, а то й Украіни за місяць, а за год—мати матерьяли для наукової роботи над Галиччиною, Правда може не тільки мати силу дома, але ітти у редакції польских і славянских газет, купуватись россійскими і иноземними ученими Ви знаете пак, що у Британскому Музеі тепер коллекція губернских відомостей з Россіі навіть, чі не повніща од тієї, що є у Петербурзі, у публичній бібліотеці).

Я не раз писав і Б—му і у Львов, про потрібу такого систематичного видання Правди і питав, скільки вона стоіть тепер і скільки потрібно на виданнє у такім образі. Но одвіту не маю. Тепер з таким програмом і з такими питаннями обертаюсь до Вас,—і обіщаю приложити усю працю, щоб підобрати помощь з Украіни роботою і грішми.

Зкінчу звістками: у Revista Europea буде появлятця у Февр. № перва половина статті Movimento letterario ruteno in Russia e Gallizia, а у Russische Revue (у Петерб.) у Марті стаття прожив. тепер тут петерб. Проф. Веселовского (великорус, приятель Костомарова) про Малор. і Гал. казки по Рудченку і по дечому, що було у Правді, у Хрестом. Партицкого і т. д. У Одессі за проводом Пригари сбіраетця видавать газету і зібрано гроші; мабуть мають надіі, бо визивають мене у редакцію, обіщаючи 2—3 т. р. жалування. Але я не поіду з Киева поки голод не вижене. У Вѣст. Евр. напечатано у 1 № за цей рік початок статей Костомарова „Преданія первоначальной русской лѣтописи“, у которій ці преданія зближаютця усе з малороссийскими народними, і початок статей М. Т—ова „Русскіе въ Галиціи“. Литературніе и политическіе замѣтки.— З Петербурга маю письмо од ред. Пет. Вѣд., що напечатали Пісьма русина, але у мене кілька №№ пропало (4—5 Янв.) і потому не маю іх. Я усе цікаве вирізую і посилаю Б—му як матеріяли для хроники Украйни у Правду. Колиб довелось побачить і у Пет. В. постоянну хронику Галиціи. Б—ій обіща, та коли він вернетця у свою пору, та чі ще й сдержить обіщаннє. Чі не могли б Ви узятись писати корреспонденціі що місячні у СПВ. Я нарочно запитував радактора,—він мені одвітив, що вже почав печатати пісьма русина з Відня, але радий був би мати і прямо з Галичини. То справди, чі не згодились би Ви писати про Галиччину, про русинів і поляків. Про польску літературу почав хтось писати у СПВ., але дуже не уміло, хоть автор поляк (а може тим і не уміло). А з Kraj я бачу, що усе таки у поляків де що толкове робитця (у III № Na Dzis є и окрема стаття про Вил. ун(іверсите)т і про торгові дороги у Зап. Русі). Коли хочете, я готов на первих порах передавати Ваші корр. у редакцію поки познакомитесь близче.

Щиро стискаю Вам руку. Ваш *Драгоманов.*

Отдаю під Вашу протекцію некролог бідного Каченовского [1]. Я іого бичив тільки 3 дні у Киеві у 1869 р., але ми сбижились мов за рок і

[1] Вміщено в Правді, 1873, ч. 3, п. н. Д. Дмитро Иванович Каченовский.

намовились обіздить у купі Украіну, як вернусь з за границі. З того, як він говорив про моск. славяноф., про Киев,—я думав, що він украінець родом і тільки недавно пізнав, що він великорус. Думаю, що некролог не буде без интересса у Вас, для познакомленія з нашими обставинами. Пожалуйста поворожіть, щоб іого напечатати у „Правді“ не забаром.

А що, — нічого не можете роздобути мені з духовних пісень, легенд, казок і т. д.?

Слово я получив. Спасибі. Тільки на що Ви посилали іого письмом, та ще рекомендованим,—дойшло б і під бандеролью.

VII. Начерк листа В. Навроцького до М. Драгоманова (уривок).

Решів 3/2 873.

Високоповажаний Добродію!

Мабуть одержалисьте Nр Правди за Січень. Некрольоґ Каченовского присланий з Вашим листом послідним вислав я зараз до Правди, — але на се число було вже за пізно, и видрукують єго, надіюсь, в будучім Nрі. За те є вже початок оповідань Турґенева, а и казки прислані Вами в літі, сподіюсь, будуть на сей місяць друкуватись. Я писав редакциі про Вашу гадку, щоби Правда отворила окрему рубрику для етноґрафичних записок, и як вони згодяться на те, то я сам підіймусь подавати материяли з помочею може Бучинського, коли він пристане. Дуже справедливо сказалисьте Добродію,—що Правді—окрім богато инчих річей недостає ладу и порядноі редакциі. Але як тому зарадити? Правда потребує—так як вона до тепер видаєсь, коло 900 fl. (значить 600 рублів) на рік,—и хоч deficit мусів бути сего року, то вирівнався через підпомогу, яку нам дали були Кієвляне минувшого року на весні. Але з часом и в тім невеликім буджеті Правди мусілоб прийти до рівноваги. Инча річ, коли би ми схотіли Правду зробити хоч трохи таким журналом порядочним, які бувають у других літературах. Не кажу вже об тім, щоби Правда платити могла за статі своім сотрудникам; бо на тепер ще — як показують приміри,—найдеся людей троха, що писати будуть з пересвідченя и патриотизму. Але требаб 1) редактора,—чоловіка, котрий би міг покинути всяку инчу роботу, и посвятитися одній тільки редакциі Правди на завсігди. Такий чоловік мусів би мати при редакциі Правди одвітне, и певне— до жизненне жалованє, бо екс-журналіст у нас не найде, покинувши публицистику,—ніякоі другоі служби. 2) требаб помічника для него, котрий би робив менчу роботу в редакциі, из студентів, або инчих людей, доробляючихся свого хліба, таких що по 2—3 роки могли би по при своїх других працях чи науках,—робити при редакциі.

Редактор такий мусів би мати доконче з 1500 fl. (=1000 рублів) у рік жалованя; помічник 600 fl. (400 рубл.). Редактор мігби притім из своі платні удержувати хату для редакциі (тепер іі редакция Правди не має зовсім; Правда з друкарні йде просто на „Бесіду“, и з відтам розсилаєся предплатителям; кореспонденция, старі рочники Правди, — в приватних поодиноких руках). Допустім, що Правда за для поліпшеня своі грясти розширилась би ще на 4 листи печатні,—то потрібноб ще на друк и розсилку напр. 1200 fl. (800 рубл.), отже лічити требаб кошту річного 3300 fl. (=2200 рубл.). Приходу може мати Правда на тепер 700—800 fl. (=500 рубл.), лишаєся потреба—1700 рублів.—

Сказано, редактор мусівби мати забезпечену платню не на рік, або на скілька років, — але на завсігди, — и на всю редакцию гроши мусілиб ити певно и правильно; за для того, хотівши урядити так Правду, требаб мати готового, зложеного на певну гипотеку капиталу (по 6%) трохи

не 30.000 рублів; т. є. стільки грошей, скільки ані на Україні, ані (ще менче) у нас на таке предпріємство материяльно непродуктивне,—думаю, зібрати не можна.—А середної дороги нема; або жертволюбний дилетантизм як тепер,—або гроші, котрих...

VIII. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Флоренція 1873. Февр. 5-го.
Lung' Arno Acciajoli, 12. 2P.

Високоповажний Добродію!

Обертаюсь до Вас, так як не відаю, які є путі, щоб мати діло з редакцією „Правди". Посилаю до Вас рукопись статті, написаної з поводу 1 № Правди за 1873 р. Прошу Вас передивитись її, і як знайдете годящею до Правди, передати у редакцію для печаті. Як мені звісно буде навірно, коли буде вона напечатана, — я вишлю другу і просто дальш. Скажу тілько, що я б хотів, щоб перед цею статтею була напечатана та про литературу і просвіту на Украйні, котора десь митарствує. Хотя мені і писано Б—м, що вона буде у Февралі напечатана,—але я тому не дуже вірю. Скажу теж, що, як і ця, котру посилаю буде одложена на 7 — 8 місяців,—то я прошу лучше Вас вислати мені її назад,—бо за такий срок усякий дух вилетить із статті,—та й ми не Мафтусаіли.

У тому, що я писав про музикальні прояви на Україні треба зробити поправку. Мусоргский не українець. Не знаю, хто б зробив її. Коли б Вам можно було, сказав би велике спасибі. Та думаю, що навряд і ця стаття живе на світі,—як і казки, мною послані. Чую, що вже впьять нова редакція.

Ще попрошу Вас про одно: як що часом будуть печататись мої статті, а особливо та, що тепер посилаю,—і казки, то звеліть типографії на мій кошт одбити 50 окремих оттисків. Скінчу ряд просьб своїх такою: Коли хочете, що б я турбував Вас посередничеством з Правдою, — то звістіть мене, до кого я мушу там обертатись з листами.

Пишучи до Вас у останний раз, я забув написати, що з свого погляду треба б було висилати по 1 екземпляру Правди у Редакцію Вѣстника Европи для Пипина, і Отечествен. Записок для Лесевича. Адресовать прямо на бандеролях: A la redaction de Wiestnik Europy, — a l. r. d' Otetsch. Z., або просто по русски: Въ ред. В. Евр. etc. Я б дуже радий був, коли б Ви згодились зо мною, що це діло потрібне.

За сим прошу у Вас прощенія за безпокій.

Ваш щирий *М. Драгоманов.*

IX. М. Драгоманов до В. Навроцького.

9/II. 1873.

Високоповажний Добродію!

Учера одіслав я Вам на перегляд і передачу до „Правди" свою статтю „Література россійска, великоруська, українська і галицка"[1], — так як стаття послана рекомандованим письмом, то Ви получите цей листочок раніш. А повід ціому листочку пресмішний.

Перечитавши свою статтю перед тим, як нести на почту, я згадав нераз казаний мені Б—м докір у нігілізмі і слова його остатнього листу: Natura horret vacuum,—згадав, що мені ставиться на вину пропаганду таких поглядів, которі можуть у Галичині тільки разоряти, а не будувати діло наше. От я і надумав одвітить на такі докори, поставити епіграфом, — що я розоряю, щоб другим будувати легше було. Думав я, як

[1] Друковано її в Правді, 1873, ч. 4, 5, 16—21 і 1874, ч. 1—9 під псевдонімом „Українець".

написати, чі Destruam,—et aedificate, чи destruam,—et aedificabitis [1]. Вибрав послідне, написав і одніс лист.

Але у остатні дні од сходу до купи трёх діл і писання на тріох мовах зовсім здурів,—так що і сон стратив. И знаете мені сіогодні, як я тільки встав з постелі, зараз мене так і вдарило,—що якось не доладу написав свій епіграф: чі aedificate, чі aedificabite. Коли перве, — то я не те хотів сказати, коли друге,—зо мною случилось те, що з Страхопудом, над которим я посміявсь, що пише ні по украінски, ні по великоруски,— я написав ні по италіянски, ні по латински. Лихо мені, думаю, як попадетця моя рукопись львовянам, которі по латинску, як по своему, знають. Поратуйте мене: коли справді я що сбрехав, — то напишіть aedificabitis, да не погибну од злополучий.—Мене, не шуткуючи, дуже тревожить мисль, що я таке написав,—і червоні букви стоять у очах як ману, факел, фарес.

У послідні часи до того богато було діла, що нерви розстроів, мабуть, до кінця. Почав вже пити щось таке, щоб спати. Але думаю поправитись,—бо вже по части Галиччини заспокоів себе на довго: і у В. Евр. вже печатаетця стаття, і у Riv. Europea 1/2 напечатана, а друга виправлена зовсім. Як вийде,—пришлю оттиски Вам. Думаю, що і „Правда" не скоро справитця і з тим, що я послав, — так що не скоро засадять за дальше діло. Так що можна буде мені вернутись до древностів од пекущих питанив современности, — то й голова поправитця. А то я було не шуткуючи думав, що начинаю дуріти. Тільки поратуйте мене і поправте мій епіграф гарненько,—а коли Вам він покажетця чудним і лишнім, то замажте і зовсім. На счет виводу моеі статті не бійтесь: зведу так, що автономія галицкоі литературі останетця у мене у всій своій силі.

Простіть за всі безпокойства,—але хто везе, того і поганяють. А Ви один чоловік у Галичині, окрім віденця Б—кого, который не цураетеся мене.

Ваш щирий *М. Драгоманов.*

Чі маете календарь Суворина од Б—го? а каліндарь Чубинского з Киева. У обох богато статистичних цифер до Украйни,—а у Чубинского доволі гарна хронологія Южноі Русі з Галиччиною. Правда, не обійшлось без уступок ташкентському елементу,—але за те виданнє вийшло тільки оффиціяльне і навіть кулішівка получила генерал-губернаторну санкцію Як що не маете,—затребуйте з Киева.

Що Нечуя нове, що напечатане окрімно, або з поправками, — чі те і так, як було у Правді?

Х. Вол. Навроцький до М. Драгоманова.

Решів 22/2 873.

Високоповажний Добродію!

Не прогнівіть ся на мене, що на Ваші 3 ласкаві листи відписую аж тепер одним. Не було коли у мене,—а тепер бим хотів направити вину одним, але надто може довгим, бо хочу зачепити за питанє порушене Вами у першім листі про упорядкованє Правди. Не дуже мені здає ся легке се діло. Признатись від разу мушу, що справу народню у нас ведуть не тільки несеріозно,— а й такі — як на тепер — дуже погано; не тільки грошей, — але й людий нема. У здібних до сего—нема щироі волі; а ті, що мають щиру волю,—не можуть. Правда, що по приповідці: Коби гроші—розум буде—моглоб наше діло повести ся ліпше, колиб ми мали гроші. Але тих требаб багато, колиб ми хотіли редакцию Правди уладити

[1] Порівняй „Переписку М. Драгоманова з М. Бучинським", лист. Др. з дня 9. II. 1873, стор. 269.

так, як редагуються журнали у инчих літературах. Колиб ми хотіли тільки двох людий запрягти до такоі праці при редакциі, щоб вони нічим другим не мусіли журитись, — и відповідно розширити Правду требаб нам, як я лічу — коло 30.000 рублів певного капіталу раз на завсігди, щоб з процентів оплачувати кошти видавництва; сума така, що хоч и лаялибми ся и між собою, и з Українцями, добути нам годі. А потім—пробували ми вже и сёго 4—5 років тому на зад, — и вийшла на конець история дуже смутна; по двох роках непрактичноі дуже субвенциі від Українців, погнівались ми з Кулішем, и не тільки запропастили на якийсь час Правду, але ще й витратили моральну підмогу усіх приятелів Куліша, и прорвали всякий звязок з давними приятелями часів „Основи“ (петербурськоі). В 1872 р. почали ми видавати „Правду“ з закладним капиталом 300 чи 400 рублів даними нам Кієвлянами, але з тими грішми разом з власним фондом Правди (Правда має 250—300 дуже неточних підписчиків), Правда може тільки редаґуватись так як дотепер, значить без порядку и дилетантами. Навіть власноі хати Правда мати не може и експедиюєся, по видрукуваню, з містностей Бесіди; а акти редакциі и давні рочники Правди, коли які є, переховуються в приватних руках. Головною виною у тім труднім положеню,—то бідність нашоі читаючоі публіки, у котроі купити книжку, або держати ґазету,—становить люксус або жертву материяльну. И то найбільше становить перешкоду поступови літератури у нас (поминувши вже характер и пересвідченя нашоі публіки, зложеноі переважно з попів), а именно ученоі,—не тільки у Русинів, але й у Поляків галицьких. У Поляків н. пр., хоч интеліґенція іх в Галичині у 10 раз численнійша и богатша нашоі,—науковий журнал, що 5—6 років тому назад виходив у Львові (Biblioteka Ossolińskich) и подавав праці таких знакомих учених як Bielowski (видавець Monumenta Poloniae historica), Supiński (славний економиста польський), и др.,—мав на всю Галичину 10 (десять) підписчиків; а всі літературні (не лиш наукові) часописі по рокови, або двох упадають за для недостатку підписчиків.

Тим часом, добре бодай, що редакция наконець начала друкувати Турґеніва. Вашу статю я вислав зараз, и може не будете гніватись, що я просив редакцию щоб іі друкувала зараз,—бо шкода би (як Ви сами пишете) відкладати іі на пізнійші часи,—а „Освіта народн. на Укр.“ не поміститься и в 3-х №-рах Правди; так думав я, „Освіту etc.“ видрукувати по тім, бо у ній стілько є поданих интересних фактів и поглядів, що вона завсігди буде для нас новою. Послідний №р Правди мабуть маєте уже (за Січень); некрольоґа Каченовського не ма там ще, бо вже було за пізно єго друкувати; друкований буде у №рі за сей місяць. Відбитків окремих по 50 екз. усіх Ваших статей є у редакциі; поправку (aedificabitis) в послідній статі зробив; и просив редакцию посилати Правду Вѣстнику Европи и Отечественнымъ Запискамъ; а также зрегабілітувати музика Мусоргского.

Яких ми людей часом маємо (у доказ сего, що я сказав на початку листу) пізнаєте з послідного №ру Правди, а именно з „критичноі“ статі професора університетского Огоновского[1] (брата редактора Правди, и екс-святоюрця, що років 4—5 тому назад перейшов до нас, зіставши професором руського язика и літератури на університеті, для того, що прийшлось єму читати своі лекциі перед авдиториум, складаючим ся из самих украінофілів). Хоч сей чоловік и доктор философиі, и кінчив університет

[1] Мова тут про статтю Ом. Огоновського, вміщену в 1 числі Правди за рік 1873: „Критично-естетичний погляд на декотрі поезиі Тараса Шевченка: И живим, и мертвим... моє дружнє посланнє“. В числах 4—6 вийшла його друга стаття про „Неофитів“, а в ч. 13 про „Тополю“.

у Відні, и читав Геґля (дальше мабуть не зайшов у своіх философ. студіях), и знає Эстетику Viescher'a и Carrier'a на память, и не забув, що Fichte учить о гармоніі,—а пише такі школярскі нісенітниці. Піп, тай годі. Але у нас всі люде такі; ті, що кінчили лихий університет львівський, не навчилися багато; тих не багато, що кінчили студиі університетскі у Відні, або не вчились багато, тілько гуляли,—або винесли из свого попівского домашного вихованя стільки кривих, схолястичних понятий и привичок, що іх жаден університет не спростує. З порученя Бучинського післав я Вам Ганкевича Filosofie der Slaven; не читав я сего діла, бо не займаю ся філософичною літературою, — то й не знаю, яке воно, але критика польська закидає єму, що поминув велику часть авторів польських. У першім из трёх Ваших листів послідних питаєтесь мене, чи не хотівби я писати кореспонденций до С. П. Вѣдомостей. На се я відповідаю запитанем: А який темат малиб бути сі кореспонденциі? Чи про політику, — чи літературу, польську, руську, чи в загалі галицьку? чи про економичні и социяльні стосунки Галичини? На якім язиці? бо по великоруски, хоч добре розумію, але писати, не втну; наконець, найважнійше: чи зміг би я вдоволити вимогам такоі великоі часописі и іі публіки—своіми кореспонденциями? Коли думаєте, що се до чого б здало ся, и коли редактор СПВ. не замінив до селі своєі гадки що до користи таких кореспонденций, то я б може написав одну таку, и переслав Вам до оцінки.

Про пісні „духовні" писав я до Львова з просьбою, щоб мені роздобули від ріжних людей и прислали; я й сам мав збірничок коляд, по части духовних, але лишив у Львові Федьковичеви колиб мені прислали (але ій Богу, я нічого не надіюсь по лінивстві Львовянів), то Вам вишлю зараз. За сим оставайте здорові и Богу милі,—и вибачайте за безладну мозаіку мого листу, писаного серед навалу урядовоі роботи и несупокою — нефльоренцкого, а решівского, польского karnawał'у.

Ваш *В. Навроцький.*

XI. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Флоренція 1873. 8 Марця.
Lung'Arno Acciajoli, 12, 2P.

Високоповажний Добродію!

Ласкавий і інтересний лист Ваш я получив вже днів з чотири-пьять,— та, простіть, що зараз не засів писати одвіту. Був занятий особенно нежданно полученим заказом од громади у Цюриху написати пісьмо про вагу Шевченка для одчиту на вечері в день роковин іого. Сроку дали усіого два дні на роботу, так що писати прийшлось до истоми. Учора одіслав, а сіогодня вже прийшлось хинин ковтати. Та случаю пропустити булоб гріх: тепер у Цюриху набереться чоловік на 150—200 россіян обох полів, з Малоі і Великоі Русі,—та й славян чимало.

Бачу я з Вашого листу, що упорядкувати Правду, як треба діло звише наших сил: 30.000 рб. де нам зібрати! Але усе таки можно булоб лучше вести діло і зробити що небудь, щоб Правда більш йшла у Россію,—та тим і підписка б іі ширилась і ресурси натурально економичним, а филантропичним ходом. А це могло б бути тоді, як би вона більш давала хроніки галицькоі, словянскоі, украінскоі. А для ціого треба б було розширити іі і редакцію хоть трохи упорядочнити,—тоді б для покриття росходів можна було б затребувати помічь у нас. Але самі Ви кажете, що діло ведетця несуріозно,—та з Украйни жалуютця, що интересу живого у Правді мало, а статті послані відтіля якось без от-

віту гинуть. — Що Ви кажете про розбрань з Кулішем и страту піддержки старих Основян,—те ще з пів горя: раз що ці Основяне зовсім не були ніколи дуже компактним тілом, ні зовсім солідарні з Кулішем,—а у друге, що з старих на Номиса і іому подібних можна махнути рукою,—а з молодих правдиву щирость до роботи і талант виявив тільки Нечуй, та він ще од Правди не одстав. А може я помиляюсь,—може кого не знаю з таких, що могли б помогти ділові, то пожалуста напишіть: діло не безнадежне,—можна постаратись і привернути впять до загальноі роботи. Ceterum censeo,—коли б таки хоть трошки порядку у редакціі прибавити.

Тілько це мабуть не в наших силах,—так шкода і говорити про це. Обернемось до того, що більш у нашій волі. Бачучи нашу общу, киевську і львовську недужість,—я одтого ставлю у великій ціні петербурску журналистику, хоть вона, як живуча на добру долю монополіею, теж тяжка на наші діла. Та як не трудно і з нею ладити, а все таки у Петербурзі маємо людей з европейським поглядом на діла,—та ще й маємо у Петербурских журналах і газетах силу,—бо, не считаючи великорусів, которим усе таки треба розказувати про наші діла з нашого погляду (бо инакше тільки и знатимуть що од Слова через Голосъ и Моск. Вѣд.),—Пет. Вѣд. и В. Евр. мають по 2—3000 підписчиків на півдні Русі. Од того дуже важно було б як би Ви узялись хоть по разу у місяць писати корреспонденціі у Петербург. Писати, звісно, треба по великоруському,—що думаю, дуже великого для Вас труда не зробить. На первих порах пересилайте корреспонденціі до мене а я передам у редакцію и, де треба буде, поглажу. Питаєте про що писати?—Про все, що буде интересного і у польскому і руському життю у Галиччині, показуючи, де треба, звязки діл галицьких з славянскими и австрийскими. Через те інтереснійше буде, бо наша публіка дуже балована космополітизмом, так що, кажучи по совісті,—іі польскі діла будуть попереду інтереснійші галицько руських, а німецькі — од польских. А головніще діло,—давайте побільш фактів так поставлених, що б Ваша идея була ясна: літературу, економію, політику усе давайте,—і, як схочете,—чі сістематично, чі хронологично. Коли письмо вийде дуже довге,—тоді я передам у В. Евр. Коли треба буде скорого еффекту, то можна саме коротеньке письмечко у Пет. Від. послать, не ждучи довшоі корреспонденціі.—Як схочете,—я берусь удержати повне Ваше incognito у Галиччині і Украйні.—А писання у Петербурзі дасть Вам волю зъявити вольнійший критичний погляд на Галиччину і іі літературу. От хоть на пр. те що Ви пишете з поводу рецензіі Огоновского дуже б треба було появити у світ,—да де іого зробити, маючи одну Правду. А у Пет. Від., як хто і розсердитця—то на мене звернуть. А то, правду сказавши, критичного погляду дуже мало видно у галицькій печаті. Як би я не мав приватних листів Ваших, Желіховского, Бучинського, то мусив би думати, що у Вас по кружках Аркадія,—за те кружки вже, як кішка з собакою, хоть, справді, иноді бачишь, що який небудь хвалимий А тільки тим і одмінен од В,—що по різним кружкам по случаю розійшлись. А могли б добре і у місті бути,—бо обом одна ціна. А заграничне писання трохи може розвязати руки. Я розумію, що до часу треба богато про що мовчати,—але страшно, що мовчання задержує нарост свіжих сил будущого.—За Ганкевича брошуру спасибі і Вам і автору. Кажучи правду,—не бачу я ціні у таких писаннях. Одно, що націоналізму у философіі,—як науці,—мало. А друге, автор не дає навіть і бібліографіі повноі того, що писали про се у славянщині. Уже про россійську літературу і не кажу: тут він перемішав старих попів з новими нігілістами, як Щапов. Нова

позитівна школа зовсім автору не звісна,—а з неі багато і переводів і де що і оригінальне цінне заявилось у Россіі,—та й з староі літератури навіть про Герцена (Пісьма об изученіі природи) що почав у Россіі ліву гегеліянско-феербахову школу, ні про критики естетично-соціяльні Білинского автор і не чув. Думав було я написати коротеньку рецензійку у Правду,—та боюсь.

Правди другий № щось не маю. Коли будете писати, а я б просив Вас дуже не одкладувати одвіту, бо я, мабуть, не довго зостанусь у Флоренціі,—то звістіть мене, які чутки про моі статті? Я вже написав і продовження статті на (росс. літературу) і т. д.—та поки подержу дома.

З Киева і Житоміра маю звістки, що наша громадка купила за 1000 рб. право на нове видання Шевченка у 10000 екз. Турбуються, що треба 6000 р.,—а мають тільки 3000 на печатання.—Нечуй просить помочі до видання Оповіданнь, котрих він має на 100 листків писанних. Окрім того Аетан. Рудченко написав роман листків у 30 писаних, у которому росказане життя одного крестянина-розбійника у Полтавщині в 1742—1767 р., і виставлено і вихованнє дітей у селах, і сімя, і крепацтво, эманціпація, бунт, чиновники, попи і т. п. Мусить бути занятно,—і ново. Видно по всіому, що наше телятко начина готовитись вовка піймати.

Виділ географ. общества одкритий вже у Кіеві. Ділопроизводителем вибраний Чубінский, а заступником—Руссовъ. Предсідатель—Галаган. Головне діло—состав членів і ділопроизводитель—наші. Vedremo!

Мій Movimento letterario Ruteno in Russia e Gallizia вже вчора закінчивсь. Цими днями будуть готові окрімні одтиски. Пришлю зараз. Поки поляки дуже сердяться,—і я вже читав одно дуже одчаянне письмо гр. Тарновского до Де Губернатиса, редактора Rivista Europea,—що, мовляв, і Ви, Бруте, помогли кинути камінь на мою несчасну ойчизну,—що Ruthenie, Lithuanie et Pologne,—три квітки, которі росли у купі, поки Стадіон ... і т. д., потім Москва... Ну, як сами добре знаєте. Написане горяче,—та спортивсь ефект тим, що сказано буцім то і віру християнску Ruthenie од Польщі достала. А це вже тепер начинають знать і у Італіі. Читав лист і од Лавеле, що кілька років написав у Revue des deux Mondes про Галиччину зовсім по Духинскому. Тепер одрікается. Жду доброго еффекту у Франціі і Англіі куди розішлю одтиски. У Парижі тепер е комитет, що посила дурно книжки французькі у славянщину і мае ціллю взаемини французів з славянщиною. У ціому комитеті Леже, з которим я знакомий, і Гейдоз, бретонофіл, который з усіх заступників провинціяльних літератур у Франціі, найблизчі до наших ідеі висказував,—і не в примір провансальцям—клерикалам, легитимістам і лирикам,—республиканець, ліберал і правник. Думаю, що з ним зійдусь. И як Ви думаете,—чі можнаб завести взаемини упомянутого парижского комитету з Львовом (Бесідою напр., або Просвітою, або з Віденскими) русинами.

Напишіть мені про це обстоятельно.

Ваш *М. Драгоманов.*

XII. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Флоренція 1873. Марця 21.
Lung' Arno Acciajoli, 12, 2P.

Високоповажний Добродію!

Спасибі Вамъ за труди и за скорий одвіт и за прихільність у загалі. По Вашому визову посилаю тепер и дальшу часть статті моеі, та ще й бібліографійку про п. Ганкевича и Павлуся. Як то приймется це усе у Львові, та й Вами, не знаю. Може знайдете, що це усе, що я пишу

більш пошкодить, ніж у пригоді стане. Я тільки ручаюсь за щирість замірів та за факти. А будуче,—хто зна. Думаю тільки про статті як про росс. и т. д. литературу,—що з погляду однієі партіі, хоть би й чесноі, як народовці, дивитись на усе, не буде правди; думаю, що хоть на молодіж „руського“ напрямку статті мої будуть мати добрий вплив,—коли народовска буде проти мене. А про библіографію скажу, що лучше зразу підняти сурьозну и високу мірку,—то діло живе не пропаде, а таланти не залякаются.

Ви, мабуть, получили вже мою италіянску брошуру. Не все, що можна б було сказати, я перед чужим считав потрібним говорити. Та й не мав під рукою усіого, що треба було. Одначе скажіть мені правдиво, як Ви думаєте про цю брошуру. Жалію, що не зробив більш витягів з річі Качали. Та и думаю, що треба б було іі усю по німецкому и по французскому напечатати, як программу Народноі партіі (дивно мені, що ні Лавр. ні Качала не були на зъізді федералістів).

Жалко мені, що Ви не хочете писати корреспонденціі у Россію, через що не тільки великоруси, між котрими далеко не всі Катковці, але й украінці зостанутся без звісток про Галиччину. Коли тілько задержка за мовою, то пишіть по украінську, а я буду переводити. То що Ви кажете, що иноді сміла критика може пошкодити, мені не сдается вірним: усе можна сказати не зачепивши личностей. А те, що люде, як Ви, не беруть тепер голосу у печаті галицкій, и те, що у листах частних од галицких писателів більш бачиш критичного погляду, ніж у печаті, не є діло ни нормальне, ни вигодне для поступу нашого діла. От хоть би по листам Б.—ого[1], Вашим, Желих—ого[2] бачу я, що бурсаччина и попи дуже огидли Вам,—а з послідніеі статті Правди видно, що таки усе попівство за Слово, а за Правду тільно миряне,—а меж тим явноі войни бурсацтву (релігію можна и не зачіпати, а дати ій умерти самій) ніхто не підніма, и ніхто не поставить первим ділом зъєдинити сили мирські, ліберальні—при чому можна б було одтягти молодіж зовсім од Слова,—а Святого Юра заставити кінчати свій вік самого. Я вже про те не говорю, як шкодить самій подіі брак смілоі критики. Такий талант як Федькович акафисти пише! А молодіж віршечками грается.

Справди, п. Володимиру,—не одрікайтесь од голосу и у себе и у Россіи.

Нечуя, я не знаю, од чого,—не получив. Про те, щоб іого нові повісти печатати у Правді, писав я у Киев. Коли б Ви списались з Киянами (бо я скоро, через місяць, поіду з містця и, де буду, сам не знаю ще добре: по перед поіду у Париж: Ви пишіть поки од мене нового адресу не получите, усе сюди)—щоб зробили так, щоб заплатити те, що буде стоіти печать лишних листів у „Правді“,—то я думаю, що усе таки на ріжниці кошту печаті и особенно бумаги у Австриі з нашим, буде не велика приклажа, а може й вигода. Словом, уладьте се діло з Киянами до кінця. Писав я про це Рубинштейну (директор банку промишленого), напишу и Рудченку про повість іого брата, з котроі у всякім случаю достану для Правди деякі лучші и оддільні сцени и епизоди,—як напр. про бунт крестян и т. д.

Од Б—кого маю звістку, що з Цюриха посилали у Січ телеграмму на роковини Ш—ка. Мабуть хто й написав про вечір и мабуть буде ще й у Правді. Б—кий же пише мені про те, що є замір зробити зъізд русинів народноі партіі. Справди треба б, а то й на зъізді федералистів не було нікого,—и у себе дома програм не заявлений скілько небудь численною громадою. Що значать слова „Kraju“, що може дойти до згоди з Руси-

[1] Бучинського. [2] Желехівського.

нами? Добре було б, як би святоюрців осудили не за те, що вони з Росією,—бо це й не правда двічі,—а за те, що вони централисти, лакеі и обскуранти.

З Киева маю звістку, що діло Шевченка якось запуталось. Зробили контракт з Варѳолом. Ш—ком (двоюр. братом) на видання,—а тепер виходить, що Варѳоломей зробив контракт по старій довіренности од рідних братів Т. Г. Пишуть, що чого доброго діло розійдется. Якийсь „третейский суд“ назначится.

Більш усіого киевска братія упивалась у остатні часи музикою Лисенка на тексти Старицкого, що перероблював на оперетки Черном. побит Кухаренка та Різдвяну ніч Гоголя. Музика, справді, мусить бути добра. „Кіевлянин“ хвалить и тексти. Та жаль, що другі діла було занехали.

Бувайте здорові и счасливі и не забувайте
Вашого *М. Драгоманова.*

XIII. Вол. Навроцький до Мих. Драгоманова.

Решів 6/4 873 н. ст.

Високоповажний Добродію!

Статті Вашоі (літерат. росс.-укр.) 1-шоі части не видруковано у Правді в послідній №-рі мабуть тільки з причини зміни редакциі и идучого за тим непорядку. Але видрукують, як маю вість зі Львова, у найблизшому №-рі. Новий редактор Правди (Романчук, учитель при рускій ґимназиі), хоч и не буде підписував ся яко редактор,—але, думаю, буде мав на стілько часу, що зможе ліпший лад зробити в редакциі, на скільки се можна зробити тепер, коли Правда буде виходити 2 рази у місяць, и вимагати буде пильнійшоі редакциі. Окрім того він єще найбільше з нас усіх зближається до Ваших поглядів, виповіданих Вами у Вашій першій, а ще яснійше у другій присланій статі. Тим и думаю, що він не буде робити у видрукуваню Ваших статей ніяких перепон. У наших народовців не повинни би вони визвати жадноі неохоти,—а тільки хиба живу полемику (на скільки хто у нас Вам вирівнати може з ученими виводами, основаними на фактах з літератур західних,—з которих ми противного доказу проводити не можемо, бо іх зовсім не знаємо). Так як тут не місце на широку полемику, то я беру ся до Вашоі статі з другого боку, и відповідаючи на Ваше запитанє, скажу,—що я дуже рад буду з того, коли сі и другі Ваші статі будуть друковані у Правді,—хоч би тільки з затого (поминувши интерес у самих подаваних фактах и ориґінальних поглядах), що спонукають наших людей до глубшого мисленя и діяння,—и відоймуть нашому духовному житю ту односторонність и узкість поглядів, у яку кождий духовний напрямок, заступлюваний таким малим числом людий и розвиваючий ся на такім тіснім полі, як наша галицька література,—попасти мусить. Ваші гарні рецензиі Павлуся и Ганкевича „Философія“ видрукуються мабуть у найблизшім №-рі,—хоч редакция має вже, як чувєм, одну рецензию поезий Павлуся від Рудченка. Нічого не завадить и друга, и більше таких,—и я радби, колибим тільки дістав (але тяжко зі Львова що дістати!) післати Вам недавні „поезиі“ нашого Партицького и просити Вас, також и єго навчити, щоб лучше написав яку граматику, як має „переливать съ пустого въ порожное“. А то у нас водиться усе ище—навить у людей иноді глубше мислячих—якесь нічим невитолковане идолопоклонство до тоі „моральноі онаніі“ (як назвав оден—сербський писатель таку лірику); хоч з другоі сторони признати треба, що наша ширша публика ніколи не интересувалась віршованою поезиєю,—и наслідком того воліє читати у тричи

ще гірші польські повісти, як „Powieści wschodu i zachodu“,—а ніж якунебудь руську книжку. Чи не схотілиб Ви написати основну критику повістей Нечуя? Здається и єму и нашій літературі Ви б тим прислужили ся дуже. Коли Ви книжки післаноі Вам не одержали (я іі зареклямував на почті), то я пішлю Вам другий екземпляр, як тільки дістану єго зі Львова. Про Нечуя повісти котрі він має недруковані, я писав до Львова, и говорив з чоловіком Львівським, що іхав через Решів до Варшави и з відтам сподіється побачити з Нечуіом; проєкт зробили у Львові такий: заложити у Львові нове товариство (на взір „Матиці галицкоі“ для видаваня діл переважно беллетристичних [1]); збере ся з 10 членів-основателів, з котрих кождий має дати 100 fl.; инчі члени-спомагателі мають платити на рік 2 fl. (1 1/3 рубля), и діставати будуть всяку видану книжку даром; таким чином сподіваються у Львові зібрати з на 1000 рублів грошей; що не вистане,—заступить кредит; таким способом надіються покрити наклад кожноі книжки,—лишаючи чистий дохід авторам. Товариства того ще не ма; и не знаю, на скілько ті надіі оправдані; до того приходить ще та трудність, що хто знає, чи цензура допустить друковані ві Львові книжки до Россиі. И тепер мій знакомий (Ганкевич,—але не той „философ“) повіз Нечуєви тільки один екземпляр єго оповідань, бо цензура российська не виповіла ще свого суду о них. Але у прочім, Львовяне обіцюють зробити як тільки можна найліпше. За статю з Rivista europea великий Спасибі Вам від мене за те, що сьте мені ласкаво прислали відбиток, а від нас усіх за те, щосьте іі написали, даючи ширшому світови знати об тім, що истнує якась и українська література. Читаючи іі, я дивуюся, як Ви могли о нашій літературі стільки доброго написати,—навіть и не забуваючи дуже про обєктивну критику; так, що и нашим писателям вона не буде без хісна. Так приміром наш Федькович—хоч можна єму устно усе сказати,—але на друковану критику своіх утворів дуже уразливий; колиж я переведу з Вашоі статі дословно уступ про єго писання для Правди,—то він не прогніваеться за іх (що у него часто трапляеться) на редакцию Правди раз тому, щосьте єго и похвалили перед публикою заграничною,— а у друге,—що се не пише Галичанин, ані редакция Правди,—а чоловік далекий и з ширшоі, европейськоі точки зрѣнія,—котрому він і повірить скорше. Така у нас політика в літературі. Зле тільки троха, думаю,—що Ви зачепили Поляків и именно Духинського. Requiescat in pace. Для Италіянців и других західних народів, мабуть, річ безинтересна,—а по крайній мірі не така горяча, чи Великоросси родом Турани, чи Славяне; ані одно ані друге не заимпонує нікому,—ані теж не зробить ім ані симпатиі ані антипатиі. Але за те зробить Вам противників меже Поляками, котрі италійцям все такой близші, знакомійші и симпатичнійші,—и котрим италіянці у полемиці, якаб з сего постати могла,—все такой лишуть послідне слово. Духинський (як пишуть до одноі польськоі ґазети з Цуриху) лагодить велику відповідь до Rivista eur. на Вашу статтю; а німець оден сказав правду, пародіюючи Ґетого: doch das Schrecklichste der Schrecken das ist der Dilettant in seinem Wahn.

У нашій внутрішній політиці, про котру споминаєте у Вашім послідним листі,—панує стаґнация,—як завсігди у фериях нашого сойму, коли люде займаючі ся ex officio політикою,—сидять по за Львовом. Польська публицистика (противно як руска, и именно Слово),—хоч и сліпо вірять ій масси,—мають дуже малий вплив на сфери рішаючі, як

[1] Мова тут про намір заснувати Тов. ім. Шевченка, якого статут вміщено у „Правді“, 1873, Ч. 20, стор. 718—726 разом із вступним словом про потребу такого товариства поруч „Просвіти“.

пр. на сойм. „Kraj“ который, мабуть, читаєте, редаґований найгірше из усіх майже часописей Галицьких, під зглядом консеквенциі політичноі и якоі небудь стійности засад; тим и впливу не має майже жадного, и дуже малий круг читателів у польській части Галичини,—у східній Галичині майже жадних читателів. Що та сама часопись—котра давнійше горячо боронила Русинів, пізнійше видумувала—не знаючи відношень Галичини східноі,—найгірші клевети, які тільки могла знайти у своій фантазиі на нихже,—тепер говорить знов „що згода з Русинами можлива“,—нічого нового у польській галицькій публицистиці; кожда часопись—у нас так собі поступає; виімок становить тільки Czas—найконсеквентнійший из усіх, маючи (єдиний між усіми) за собою можну партию—орґан клерикально-аристократичний; він,—и аристократи (найбільше з польськоі части Галичини, як покійний князь Володислав Санґушко,—померший недавно ґр. Адам Потоцький и князь Юрий Любомирський—котрий перед смертию задумував зробити коштовне виданнє поезий Шевченка з илюстрациями добрих малярів,—и у конець живучі ще князь Лев Сапєга, президент сойму и князь Юрий Чарторийський, теперішний голова федералистів Галицького сойму, котрі у будущій сессиі сойму мають надію статись більшостю парляментарною)[1] завсігди були найконсеквентнійші, и найщирійші приятелі Русини,—бо интереси іх партиі идуть паралельно з рускими, а интереси социяльно економічні не розєдняють іх так дуже з руским напрямком (назватиб можна німецькою номенклятурою) троха социяльно демократичним,—як интереси менчоі шляхти и зависимоі від неі польськоі так названоі „демокраціі“. О стосунку сим аномальним багатоб потрібно говорити, щоб єго вирозуміти добре; але аналоґіі, здається мені, можна найти у кождім краю на западі,—де леґитимизм, аристократия и клєрикализм—найсильнійші союзники автономіі, и противників национального чи державного централизму и геґемоніі одноі народности над другою. Повертаючи ще до поль(сь)коі жур(н)алистичноі фразеолоґіі на щот „згоди з Русинами“, приведу Вам ще, для приміру, лоґічні вислідки мислей на той темат часопись Dziennik polski (виходячоі у Львові, популярноі за для дотепноі a la Figaro редакциі, и практикуючоі проституцию моральну на взір паризьких ґазет de la second empire и теперішних віденських); Dz. polski виражає ся ще радикальнійше як Kraj: „Хто говорить о згоді з Русинами? хиба потрібна там згода, де ніколи не було незгоди; нема поділу Русинів честних, и нечестних“ (поділ той зробила була друга часопись, Gaz. Narodowa, котра идучи за розбудженим у масі своіх читателів напрямком федералистично-славянським, перейшла сего літа у табір федералистів),—„є тільки з одноі сторони правдиві Русини,—и ті идуть разом з нами, говорять по польськи, борються рідко з нами за польський язик и польські порядки“ (себто перевертні, як приміром Зиблікевич и Черкавский посли соймові, и дотеперішні проводирі польськоі партиі у віденськім парляменті—родом Русини; ціла редакция Gazety Narodowej, теж родом Русини, але Поляки усею душею); „з другоі сторони є мала партия аґітаторів, аґентів московского правительства, котрі московскими ґрішми и побуджуванєм социялистичних инстинктів хлопства пропаґують московску аннексию и московский язик и шизму; з тими робити треба процес уголовний, а не згоду; рівноправности Русинам дати не можемо, бо рівноправність дала ім вже конституция з р. 1867, ґварантуючи кождому гражданинови австрийському свободу индивидуальну, свободу мисли и слова; колиж хто розуміє під словом: „згода з Русинами“,—дозволенє тим аґітаторам

[1] Додати ще треба ґр. Тишкевича, з Волині, члена „Просвіти“, и ґр. Альфреда Потоцького, екс-міністра.

мати вліяннє на справи краєві, и силуванє нашоі молодежі учитися в школах на мові церковно-московскій,—той не має ніякого розуміння нашого краю и интересів всего населення Галичини: перші Русини виступилиб проти такоі згоди". Утворенє и „позірне" истнованє сторонництва народовців руських, називає Dz. polski махіявельською штучкою москалёфилів и Святоюрців,—щоб через ту партию, на позір заступаючу автономичний розвій українськоі народности и згоду з Поляками—осягнути від Поляків всілякі концессиі і вліяннє на администрацию краю, и таким чином леґальною дорогою допровадити наперед до моральноі аннексиі московскоі, а пізнійше и до физичноі.—Найприязнійше—на тепер, по сецессиі польськоі делеґациі з віденськоі ради, обзиваєся до Русинів Gazeta narodowa; побачимо, як се довго потріває; але у будущій сессиі сойму (в осени), коли Поляки витрівають консеквентно у початій оппозициі пассивній проти централістичноі партиі и правительству,—моглиби наші речники в соймі, Лавровский и Качала, гідно поступаючи, вибороти від соймовоі більшости, потрібуючоі тепер помочи Русинів, хочби тілько тих двох,—велику половину того, чого яко условій згоди жадав Лавровский в 1869 році від Поляків,—а чого тоді Русини тільки через дитиняче неконсеквентне поступованє святоюрських депутованих не одержали.

Не буду Вам розписуватися про наші надіі, на консеквенциі, які та згода, себ то рівноуправненє нашоі народности и язика (чи вона наступить тепер, чи пізнійше, але наступити мусить) у школах и администрациі,—повести мусить за собою для нашоі літератури. Булаб то полемика проти Вашоі тези: що українська література у Россиі,—а логічно также и в Галичині,—на завсігди призначена тільки для ужитку елементарних шкіл (а и то тільки по части) и деяких вітов поезиі; а я й так надто вже розписався що просити Вас мушу за мою говірливість,—визнану по части Вашими запитанями, вибаченя. Оставайте здорові, и для нас ласкаві.

Ваш *В Навроцький.*

XIV. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Флоренція 1873, 14 Апріля.
Lung'Arno Acciajoli, 12, 2P.

Високоповажаний Добродію!

Учора получив я Ваш милий лист, за котрий не знаю, як дьякувати Вам, так переняли Ви мене витягами з польских газет у середину відносин русько-польских.

Особливо подобавсь мені витяг з Dz. Polsk. Оці мошенники и циники прецінний народ: вони ненавистю вспівають добіратись до суті діла и логикою ненависті помогають урозуміти, у якім стані стоіть воно. Мені сдается, що польскі ідеі и интереси, поки не народиться „хлопска" партія (а не „демократія" сучасна) між поляками, скоріш усіого висказались у Dz. P., ніж у федералізмі Czas'у и Gaz. Nar., которій він так прийшовсь, як корові сідло. Про Czas и про магнатску прихільність до русинів, боюсь казати свій суд конечний. Воно справди скрізь видно, що магнати прихилятся до федералізму а де то й до suffrage universel,—але правда й то, що як побачуть, що сельский люд и децентрализація з іх рук пливе,—то хапаются впять за централізм: це бачимо напр. у версальскій палаті. А у нас на Волині и Украйні бачимо, що Сангушки и т. п. більш прихільні до Шувалова и III отд., ніж до мужиків и украйнофилів. Та, нехай, коли хотять, граються з федералізмом и т. п.,—тільки нам нічого покладатись на те: наше діло усе таки соціяльно-демократичне и вільнодумне, а не магнатске и клерикальне. Так ми можемо уповати тільки на свою працю.

Ваше ростяжне письмо тільки більш розтравило мою печаль, що Ви не хочете писати до СПВ.,—бо нічо подібного до того що Ви пишете, не спіткав я, ні у СПВ., ні у Голосі и т. п. Послідний усе за „Словом“ пише, а перві, з причини, як я кажу, либерально-космополитичного российского (а то й великоруського) сепаратизму, не хочуть знати ніщо про славянщину, та й знати не можуть, бо навіть нема у редакції нікого, хто б розумів славянскі мови. Прошу Вас низенько: коли Ви вже не хочете писати корреспонденцій, котру б я охотно переводив на мову российску,— то хоть частійше подавайте мені звістки, я бо по Вашому письму зробив маленьку корреспонденцію для СПВ.,—усе для того, щоб ширша публика на Украйні знала, що робится у Галичині. Спасибі Вам за хлопоти з моіми статтями. Я б ослобонив Вас,—коли б хоть чий небудь адрес знав у Львові, коли б хоть хто небудь з Львовян мав охоту обзиватись на листи. Я вже писав раз до п. Романчука, а друге послав на имя Партицкого моі итальянскі брошури у 5—6 екз.,—але ні од кого не маю звістки. Через Вашу ласку,—я горя од того маю не багато,—але другим гірше. Ось напр. я вже більш як 2 місяці прохав Бучинського упросити Партицкого, щоб послав у Оксфорд проф. Морфиллеві (Oxford, Park-Town, 4 Clarendon Villas, W. R. Morfill) брошюру Партицкого про Шевченка, Кобзаря и грам. Осадца; Б—кий и гроші передав и адрес М—ля,— а я написав Морфиллеві, що він скоро получит книги и що я надіюсь, що П—цкий іому буде у пригоді для звісток вчених про Галиччину (сам я не писав П—му, іого адресса не знаю). Одначе позавчера М. пише мені, що книг не має. А буде жалко, як він закінчить свою книжку The Slaves, не маючи усіого Кобзаря и знати тільки обривки, найбільш з Обриста. По листам М. бачу, що він дуже заинтересований Ш—ком и хоче, як можно більш знати про Украйну и Галиччину. Цим літом іому поручено читати публичний курс про слав. литературу,—и препогано буде, коли у іого не буде Кобзаря. Будьте ласкаві поможіть, щоб П—кий послав прошені мною книжки, та щоб придали Нечуя. З Киева пишуть, що там новий магазин Андріяшева, котрий хто зна з чого назвавсь „Южноруським Магазином книжним“ получив недавно запитання з Англіи вислати словарь, грамм. укр. и усі книжки укр., які можно. Вийшов скандал,—бо не було там нічого. Словаря й на світі не ма,—а друге на силу знайшли. Одначе Кобзаря не знайдуть, мабуть, бо за іого й по 15 руб. платили недавно. Окрім як у Галичині тепер Кобзаря не купиш. А по листам з Англіи и Франціі я сужу, що за періодом, коли ми розсилаємо своі книжки и сами про них говоримо, скоро наступить такий, що будуть чужі нас просити подать наше. Тілько,—коли ми словарь подамо?!... Ну, та хотьби те, що є, не ховали. З ціого боку Львовяне грішні, як не знаю хто: з Киева пишуть, що Нечуя ніодного екз. не мають, що сам Нечуй не бачив книжки своеі.

Я доси не маю теж. Рецензію написати я дуже б радий—та тепер усе рівно місця не буде у Правді. Треба кінчить начате. Коли хочете, я написав вже рецензію для российськоі публики у статті про „Нові появи укр.-гал. литератури за остатні 7 років“ ще літом, та через те, що тут нікому переписати, та через те, що мені не хочется у другом журналі, менш маючому читателів ніж В. Евр. печатати,—я доси не одіслав у Петербург; В. Европ., боюсь, що дуже вже заіздимо. Хай оддихає,—та й тим часом нове появится, а то, справди, окрім Глібова на Нечуя муза доси нічого путного не дала. Нова повість Нечуя обіща бути интересною,— тільки усе таки те, що напечатано у Правді якось не розвито: усе більш конспект, ніж правдива повість. Та усе таки у Нечуя не тільки найбільш таланту з нових беллетрістів наших, а и новий напрямок чутно. И іого

повісти гріх держать під спудом. З Киева пишуть, що їх напечатають,— та як би у Львові зробилось видавницке товариство, цензура наша, не думаю, щоб задержала. Хіба у Причепі знайшлось би кілька фраз, щоб причинились. Такі ж речі, де можна ждати більшої причепи, треба печатать у Россії, у Петербурзі, там процесу не станутъ робити з за кілька фраз, а цензура заграничних книг, яко суду не підчинена, може бути строгішою. Знаєте, я думаю, що найголовніше діло довести толковиту агенцію книжного торгу у Львові и у Киеві,—а видавництво можнаб поділити так, щоб беллетристику печатать у Киеві, а у Львові налегти на росширення „Правди“ и на видання газети хоть у будущому,—бо без газети яка таки політична партія? Нам же, у Россії яко осібній політичній партії ще довго не виступити, бо наші діла ще не мають наукової підкладки и, що до політики, то ще поміщаются у кадрах россійских напрямків.

Радію, що моя италіянска стаття прийшлась Вам по сердцю,—и добра стріча її од Вас и од віденців, а також и од иноземців, од котрих я маю листи де які,—підохочує мене, повернувшись у Киев у осени, написати,— маючи більші джерела під рукою, (написати) обширнішу брошуру для окрімного видання по французьскому. Те, за що Ви мене укоряєте, а именно, що зачепив поляків, а именно Духинского, не так шкодить, як сдается Вам. Перше, що Дух и К-о зовсім саме не in pace, а усе таки ворушаться, особенно у Вас у Галиччині и шкодять и нам и своім. Вибить їх з позиції у Европі це діло филантропичне для самого народу польского. Тепер же й час благопріятний,—бо французи,—як це можна бачити по статтям у Rep. Française, Revue de France, Revue Universelle et Bibliotheque de Suisse, Corresp. Slave и т. д.,—бачуть, як помилялись, віривши польским брехням. Сам Лавеле недавно у Forthnigtly Review зовсім не таке росказував вже, як торік у R. des deux Mondes,—а як видно з листа його до Губернатиса з поводу моєї статті (де він каже вже, буцім то він ніколи не говорив, що русини—поляки, а казав тільки, що русини—des veritables russes),—видно, що він готов ще багато вступити нам. Про англичан я не говорю вже: ті сурьозніще усіх починають оглядатись на славянщину. Италіянска публика у массі до усіого цього индеферентна,—та я, правду сказавши, зовсім не для неї й писав. Але тепер у Италії є кілька чоловік між професорами у Флоренції, Пизі, Римі, що знають по російскому,—и як видно з R. Europea и Nuova Antologia (недавно була стаття про центральну Азію) дивлятся на русских по чоловічому,—и наглої брехні не позволять. Минулись ті часи. Та добре начинають у Европі розбірати, що у Россії не тільки уряд є,—а є й литература й наука и демократія, поляки-ж все старовину тягнуть, коли вже чисто-національні тенденції вспіли огиднуть світові. Не зачепить теорії, що русини—не поляки, не можна ж було. А за тим невольно треба було зачепити и другу її половину,—що великоруси не туранці. За тим не можна було не зачепити польского вопроса у загалі,—и це думаю не тільки не пошкодило, а скоріш помогло звернути увагу европейської публики на наше діло,—бо освітило їй нові боки того вопроса, до которого вона вже привикла и котрий справди має интерес великий. Що там не кажи, а Европа славянами интересуется тільки по звязку славянских діл або з россійскими, або німецькими. Та також, що не кажи, а россійске національне діло—є поперед усіого борба руського хлопства проти панства, борба, котрій volens-nolens служить и монархичний уряд россійский,—и котора незабаром прийме нові форми у конституційній Россії. У Вас діло трохи варьировано иначе,—але усе таки у Вас 3 м. українців, а у нас. 12, значить головна битва йде у нас. Що я не пошкодив тим, що звязав свій сюжет з польско-россійским питаннєм—бачу з письма

пр. Гедоза (Gaidoz), ред. Revue Celtique, которе получив недавно. Він пише мені, що проведе витяг з статті моеі у книзі, що тепер пише про Россію и Німців,—де зачепить и „польске питаннє“ которого русинске є другий бік (l'envers). По меншій мірі,—через те нашому ділові більшу рекляму зроблять. Та й полемика п. Духинского теж мати буде послідком. А я цієі полемики не бачив: бо раз, що поляки историки плохі, а у друге, що,—мені так сдается по крайній мірі,—я ні одного правдивого и чесного интересу польского не зачепив з ворогуваннєм,—скоріш, ради итальянскоі галантности, великий оптимізм виявив на бік поляків. Щоб пошкодила моя стаття спеціяльно галицким ділам, згоді з поляками, я теж не думаю: раз я не галичанин, у друге—згода згоді нерівна, а у третє, я думаю, що ще не наросла така генерація поляків, з которими моглаб бути у нас сурьозна згода,—и готов пари держати, що усе рівно нічого, з теперішноі фразеологіі не буде,—и що ми тілько те почуємо колись, що сами возьмемо, а на подарунок плоха надія.

З цього я не дуже то ділю той оптимізм, который трохи світится у кінці Вашого листа. Це не значить, щоб я не згоджувався на Ваші слова,—що украінска литература може мати ширшу сферу, ніж елєментарна школа и беллетристика. Може де небудь я неясно висказавсь, не так фразу зложив,—од того я б дуже прохав Вас видрати у Львові корректуру особенно кінця II-і статті, щоб я придививсь іі ще раз. Я говорив поперед усіого про сучасні відносини россійскоі и украінскоі литератури,—котора послідне, справди, елєментарна, та беллетристична,—та гадав, що вона мало має шансів зовсім зрівнатись з россійскою. Але укр. літ. може розширитись и навіть зреформувати россійску,—и дальш я покажу дорогу до цього: з низу у гору, після прямого взнання, що наше діло елєментарне, хлопске. А з хлопами ми будем підніматись у гору.

У Вас трохи иначе діло стоіть,—як теж я думаю показати у IV статті,—и справди, коли Ви ставши на хлопску основу, як украінці,—и приложивши й ново-европейску, котору, коли хочете, можете брати у Россійскій літературі, а коли ні, то хоть прямо з Европи (досі уся цивілізація австр. славян виключно німецька,—англійске и французське вліяние дуже слабе)—то, стоючи у обставинах, більш гарантируючих вашу автономію од россійщини (хоть за те польский вплив на Вас дуже сильний), звісно, можете и мусите виробити нові сфери літературні, котрі не можуть зостатись без вліяния и на нас. Так мені сдается доволі старим органичним процесом, на основі сучасности, буде йти діло южнорускоі литератури и культури,—и коли тілько ця литература буде рости мовою живою, а особенно духом живим,—то все буде гарно. Одначе своіх поглядів я не видаю за конечні,—думаючи тільки про одно, як би більш фактів передати, та систематично провести свій погляд, щоб визвати систематичну критику іх. Коли ж де яка фраза може визвати недорозуміння,—то будьте ласкаві, вкажіть мені. Та впьять скажу, що булоб гарно прислати мені корректуру загоді. Я писав про це и п. Романчуку,—та од іого не жду одвіту: львовянин бо! Просив би я Вас дуже при случаі запитати, що будуть робити з статтею „Литература и Освіта на Украіні“? Я вже іі порядком забув,—так що й не знаю, чі стоіть іі печатати. Одначе де які факти и мислі я б не хотів, щоб пропали зовсім,—и думаючи, що стаття коли небудь світу побачить, я іх минаю, боясь повторення, як пишу теперешні статті. Та боюсь таки и наводнення своіми писаннями „Правди“. Окрім шуток, мабуть, я чі не самий беспокойний чоловік для іі редакціі.

На цім перестану. Не забувайте мене, особливо тепер, як я поіду у

мандрівку. Думаю 1 Маю виіхати з Флор. попереду у Цюрих, потім у Париж. У Цюриху, сдается, є кілька Галичан. Тільки я не думаю, щоб хто небудь з настоящих русинів писав Ruśki Holos у тамтешній газеті Przyszłość: дуже духинщиною смердить, та й по усіому видно, що автор, чі не більш россійску мову зна, ніж українську. Думаю, що контракція.— Вам не показалась ця газета? Та не знаєте, од чого не було спомянуто у Правді про вечір молодежі россійскоі у Цюриху на роковини Ш—ка: вони 84 чол. адрес до Січі послали.

Ваш *Драгоманов.*

20 Апр. Бачите, як довго лежав лист, не одісланим,—одного, що навіть ніколи було перечитати іого,—так накопичилось роботи, корреспонденціі, визітів перед виіздом з Флор. Тим часом получив сіогодня Правду, а у ній начерк статті моеі. Спасибі Вам за клопоти, тільки Ви мене засоромили похвалами и примічаніем [1]. Прийшов и № La Rep. Française з статтею про мою брошуру, писанною, мабуть, Leger'ом. Для підбільшення еффекту, я зробив витяг з статті цеі для Правди, который и посилаю. Хоть я й викинув усе, що до лиця автора тикалось, а все таки якось соромно, що мов сам про себе пишу. Для того будьте ласкаві, перепишіть, коли знайдете потрібним, цю замітку своєю рукою [2]. Та коли будете робити резюме з моеі брошури, то першу часть вкоротіть, особенно не пишіть цитати з Герберштейна,—бо вона приходить у моій статті „Література россійска и пр.". Як я не стараюсь про ріжнообразіе, але пишучи про одно у тріох місцях, невольно, повторишся,—так що як порівняешь иноді три псевдонима, то аж самому смішно стане.

Читали Ви у Allg. (Ausburg) Zeitung № 107 корреспонденцію з Львова „Oesterreich und die Ruthenen", у которій сторонник виборчоі реформи говорить в имя 15 м. „русинів", одрубних од „руських" проти панслявизму и подае поміч Австриі у конфликті з Россією з за восточного питання? Хотів би я знати, чі то писав німець, або жид, чі святоюрець? Кола послідний, — то віртуози ж вони! Кумедія, та й годі! Не маю звістки,—чі „Страхопуд" живе, чи згинув?

Зкінчу, знаете чим? Коли у Вас є під рукою брошура Po Sejmie, то добре б зробили, як би одіслали іі у Париж Louis Leger (30 Quai d'Orlean) Paris. Він би зробив детальний витяг з промови Качали.

Я Вас буду ще прохати списувати для мене, що зустрінете у польских часописях про мою статтю. У якій то газеті було про неі и про те, що Дух—ий готовить одповідь?

Прочитав зараз телеграмм про Земялковского—міністра. Мусить наступити пресурьозне Wendung vom Gottes Willen і нічого казати, що більшість поляків од оппозиціі одстане,—але що будуть робити Яновский и К-о? Тепер то час буде виступити чесній федерально-славянскій партіі и між поляками и між русинами. Жалко, що „Правда" усе таки виходить не часто, щоб бути дужим політичним органом. Пожалуйста давайте більш фактів хоть для СПВідомостей. Треба дружну діверсію зробити и у нас.

[1] Правда, 1873, ч. 4, стор. 158; натяк на замітки Навроцького про Драгоманова, вміщені при статті останнього: „Література російська, великоруська, українська і галицька", про які я згадав у переднім слові.

[2] Сей витяг переховується в рукописній збірці Франка (ч. 30, стор. 201—2). Його переписав і видрукував Навроцький у „Правді", 1873, ч. 7, стор. 278 п. н. „Наша література перед печатю західно-европейською". Від себе додав Навроцький, що автором дуже прихильної оцінки статті Драгоманова „Il movimento", вміщеній у „Rivista Europea", є Leger, що недавно в переїзді по слов'янських землях був у Львові.

XV. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Флор., 1873, 29 Апр.

Високоповажний Добродію!

Недавно послав Вам довгий лист, а тепер получив од Бучинського з Відня,—у которому меж инчим Він передае мені программ для сбору матеріялу про Галиччину и упорядкуваннє іого у статті для „Правди“ и просить, щоб я программ цей передав Вам,—„щоб Ви при случаю на сборах „Просвіти“, на пр. в клубі у Сушкевича підобрали людий и працю розділили“. Сіого ради, каже М.О.Б. пропоную з-іздові,— в основу політичного будучого органу розібрати між себе слідуючі праці:

1) Статистика Галиччини на тлі загальноі (инвентар) (Навроцкий, В. Ганкевич)

2) Викуп землі селянскоі (історія землевладіння перед 48 р. и по (Качалов, Бучинский)

3) Історія и стан школ народних (Федорович, Заячковский (старий) А. Слюсарчук)

4) Ист. ассоціяцій громадских, Нар. товар., институтів, фондів (Остап Лівицкий)

5) Історія униятскоі церкви и іі управства (Николай Січинский, Дан. Танячкевич)

6) Огляд політики и публицистики Галицькоі (Андр. Січинский, О. Терлецкий) [1].

До цих параграфів я б додав ще один: 1) резонировану библіографію од 1848 р. з показом важніщих питань, займавших науку и критику в Галичині по книгам и журналам. Буч. каже, що на первому плані у виробленію статтей по цим пунктам,—мусить буть поставлено фактичне нагромаженіе матерьялу, з которого само собою вийде суд над минувшим и программ для будучого. Ряд таких фактичних праць, появившись у „Правді“, послужив би основою для наукової, а не сердечноі політики и виходним пунктом для політичноі часописі, котору мусимо коли не будь завести у Львові, або у Відні.

Оттакі плани п. Бучинського. Думаю, що проти розумности іх не може бути спору,—и од того, будьте вже ласкаві, наляжте на Львовян енергично, щоб за такі праці узялись. Бо, як собі хочете, а народня партія у Галиччині більш добрими замірами у політичних питаннях, ніж ділами знаменуется,—а у загалі література и публицістика у Г. страшно бідна фактичним и практичним матеріялом. Навіть самого елементарного поняття не можна по ній зробити об тому,—як жив и живе край,—и джерела ще не відомі, від кіля це спізнати можна.

Ось тому примір: ще у 1871 р. у Гейдельберзі получив я запрос од Б—ого про той порядок, як устроени крестьяне на Украйні. По счастю у Гайдельб. руській читальні знайшлось „Положеніе 19 февр. 1861 г.“, кілька років Дня Аксакова, та 3 томи Лейпцигского видання матерьялів для ист. осв. кр. в Россіі, по которим я зробив довгий лист для Б. [2],—который він хоче тепер печатати у Правді. Тоді ж я просив Б—ого, підобрати мені для порівнання матерьялъ про устрой крестян у Галичині и доси він не міг не тілько написати статті, але й вказати джерел,— так що й доси я не знаю ніякого джерела для ціого окрім статті у

[1] Тут би треба вияснити, що робили рускі делегати у соймі и думі державній, исторію усіх народів и т. п. (Мих. Др.).

[2] Мова тут про лист Драгоманова до Бучинського з 31.VIII. 1871, що його видрукувано в „Переписці М. Драгоманова з Мелітоном Бучинським“, Львів, 1910, стор. 9—31.

Руському Вістнику, мабуть, за 1859 р. И так в усіому. Правда, що и у нас не далеко увійшли по части зводу матерьялу для характеристики стану нашого краю,—але хоть є зібрані сирі дати у виданнях стат. комитетів по губерніям, виданням генер. штабу, геогр. общ. и т. д., а у Вас и того не ма. Треба ж почати.

Ще мені сдается, добре діло зробили б Ви, коли б, будучи у Львові, налягли на такий проект,—щоб у Бесіді, або у другім місті, першим ділом, зібрати у библіотеку видання фактичні як галицькі, так и россійські, у которих є матеріяли для исторіі, етнографіі и статистики Малорусі. У якім, справди, стані це діло у Вас? Мені сдается, що згромадженнє наукового матеріялу и за кілька часами побільшаннє формату Правди мусить бути самим первим ділом. Скоріш ніж заклад товариства видавництва беллетристичних творів, которих гарних на виду ще й нема и которих не буде, поки наука и критика не росчистить нового напрямку у литературі нашій. Ceterum censeo, що потрібно мати у Львові,—и про це мені писав недавно и Б—кий,—хоть один экземл. „СПетерб. Відомостей“ для того, що б мати джерело статистичних и т. п. фактів текущого житя и на Украйні. Окрім того з ціого року буде у П. В. по меньшій мірі раз у місяць, ато й 2—3 стаття про Галиччину, писана з погляду народноі партіі и славяно-федерализму. Добавте до ціого, що у библіографичній хрониці, у переглядах журналистики Ви завше знайдете у П. В. вісті и резюме усіого, що у литературі у Россіі тичится до Украйни. Так, виписавши СПВ., матимете и одно з орудий для противувісу „Слову“ и джерело для фактичноі хроники Украйни.

Якось з послідного діло не витанціовуется. Вже більш пів року роблю я вирізки у сіх по чому либонь начеркнених фактів про Украйну з СПВ. и посилаю у Відень Б—ому, як матеріял для хроники у „Правду“,—сдается, для Терлецкого, котрий мусить складати іі,—але й доси не появилось ні строчки. Чі брак тому міста виною, чі друге,—не знаю. Про перве скажу, що на пр. те, що звется „Перегляд політичний“ у Правді, зовсім лишнє. Бо що можна переглянути на 1—2 стр.?—богато-богато, як попадется одна—дві потрібних фрази, як на пр. у послідніому № з поводу Земялковского,—а то більш запізнавшись загальні звістки. По правді,—4—5 статистичних дат з Украйни, або Галиччини були б більш пригодні, ніж така хроника. Коли нема у Львові ніякоі петербурскоі газети як матерьялу для хроники украінскоі, то я буду посилати у Львів вирізки з Петерб. Відом. Хроніку буде не трудно зложити.

Поки писавсь лист цей, прочитав у N. Fr. Presse звістку про „Раду Руску“, буцім вона між инчим порішила подати петицію про те, щоб у школах й уряді по німецькому вчили и писали. Не вже правда? Будьте ласкаві одпишіть мені про цю „Раду“. Ще N. Fr. Pr. пише, буцім то якийсь депутат Зелкінский уніс проект згоди між обома партіями руськими. Що з ним сталось?

На сім вибачте за короткий лист. Перед тим як виізжати з Флор., стільки роботи зібралось,—що й дихати не можна. Та ще й горе мое, що завше дві—три думки в голові бьются. З поводу „культа Митри“, про которого я пишу монографію,—треба виписки з різних археологичних видань итальянских поробити, а тут читання Зендавеста и Бундегеша наверта думку на те, яке, справди дивне, сходство є у преданнях про початок світа малоруских з зендскими и хочется мені написати про це мемуарець по итальянскому. Не знаю, чі вспію. На усякий случай прошу у Вас, коли що є, або легенди, або колядки про початок світа, на взгляд такі, які були у Правді у старі роки, то вділить мені.—

Стискую Вам руку. Ваш *М. Драгоманов.*

Листок цей трохи залежавсь. Тим часом надійшов 5 № Правди, который дуже добре одміняется як лучшою корректурою так и живою хронікою. Особливо добре написана стаття про Земялковского. Я замітив би тільки одно: на питання: „яку науку ся найновша номінація повинна русинам дати?“ одвіт логичний може бути для усіх один: не надіятся ні на що, окрім на себе, та возьмітесь за народ. Автор перву половину одвіта и каже, докоряючи святоюрців. А потім зразу добавля, що „висші сфери не хотять боронити русинів од поляків“, через „русских“, що признались одноплемінними до народу неприязноі (?) Австриі держави. Чі не пораб вже кинути поважающим свій народ и себе людям цю конкуренцію лояльних перед „висшими сферами“. Та ще спитаю: ну, а як би и справди у Галиччині жили великоруси,—так іх би и душити можна було за те тільки, що и у Россіі великоруси? З такою логикою, я не знаю, у яке болото ви заідете, не тільки висші сфери,—але й ми, низші сфери! Та у таки нетри завсегда таки заідемо, коли не зрозуміемо раз на віки, що ми низші сфери есмо и іми мусимо зоставатись, надіючись тільки на себе, и уходити у союз тільки з такими ж низшими сферами. Завсегда будемо блукати по нетрам, як святоюрці, коли нашого націоналізму не поставимо на місці и ясні основи космополітичні: раціоналізму и демократизму. Але до цього далеко ще и самим свіжим головам між нами. Бачу це з новоі повісти Нечуя,—з котороі у артистичному и типичному погляді я вже не жду богато, бо вона йде не тілько по за „Отцы и Дѣти“ Тургенева, але за самими слабшими повістями про „нових людий“ петербурских радікальних беллетристів „Руського Слова“ и „Дѣла“ (бо й ті стараются малювати своіх героів, стараются пускати іх дійствувати,—а Нечуй сам за свого героя говорить,—та й дуже вже по головці іого маже)—але з котороі можна було ждати чогось свіжішого у публистичному взгляді. Але прошу добратись логики у словах стр. 188, де кажуть,—що „Радюк скинув вже з себе той космополитизмъ, або великорущину, якою надаряе нашу молодіж великоруска гімназія,—и що европейскі идеі, наука и товариство показали ёму новий світ, нову жизнь“. Щож таке европейска наука, а що таке космополитизмъ? Або чого ж такого хоче великоруска молодіж, як не того ж що й украінска, англійска, французска и т. д.? Звідкіль вийшло те товариство, що показало Радюку новий світ? Звідки він достав (литографованого) Бюхнера, Фейербаха, и т. д.,—що він так чудно держить усе заразом у кешені,—як не з Москви? (буквально з города Москви, де студенти литографували Б., Ф., Герцена и т. д.), хто такий був редактор Колокола, як не Москаль,—або як каже сам Маркс (бо німці, хоть и соціяльдемократи т. є. у теориі не знають государств, а тільки народів,—а як заговорять про нас, то завше звуть Россія)—Halb-Russe und Moskowiter durch und durch? Як не верти,—а націонализм тільки тоді и міцний, коли на космополітичних основах поставлений,—національна партія тільки тоді може считатись слугою програму, коли іі идеі и дорога зливается з дорогою передовоі всесвітніоі партіі. А нам,—которих історія лишила и національного панства, и держави,—та навіть и попівства,—нам нічого и не остается, як прямо йти у космополітичну демократію и позитивизм. Коли поглянеш на практичні обставини Галиччини у нагості,—то бачиш ясно, що народу тамошніому, а значить и народній партіі нічого не поможе, хіба як революція,—на котору коли власноі сили не ма,—то не знайдете Ви округ себе и помощника, окрім россійскоі радикальноі партіі, до котороі, volens-nolens, а належить усе свіже и з украінскоі молодіжі. Коли б це зрозуміли украінофіли, а за ним народовці Ваші и направили добре свою роботу з низу у гору як на культурному, так и

на соціяльному полю у союзі, або хто у согласіі з космополітичною демократіею, которої россійска (а особливо великоруска) молодіж є одною з не малих групп,—тоді наш національний напрямок мігби послужити народові и світові, не поступившись ні одним з святих прав національних. Инакше ій богу, не знаю, що з Вашим вародом и буде: або його у кінець задурють и заідять поляки, жиди, німці, попи,—або за проводом попів Ваших його забере, справди, россійский уряд. Кажучи по совісті,—послідне буде ще найлучший виход, - бо цей уряд тільки стелеть дорогу виростаючій соціальній демократіі,—и, як не гірко признатись, а и тепер більш робить для нашого народу, ніж фразерне украйнофільске диллетанство.

XVI. Вол. Навроцький до Мих. Драгоманова.

Решів 3/5 1873.

Високоповажний Добродію!

Одержавши Ваш лист я зараз написав на дві руки до Львова, щоби притиснули Партицького, або й сами, без него, післали проф. Морфилеви потрібні книжки разом из повістями Нечуя (N. B. для Вас мені ще й досі не прислали іх!); разом теж просив я, щоб вислали мову Качали п-ну Leger, бо ту іі нема. Тількиж прошу Вас, не говоріть о клопоті, який нібито Ви справляєте мені и редакциі Правди. Редакция Правди,—на те редакция; а мені, изолованому тут меж Поляками, мило прислужитися хоч би тільки й листом загальній справі.

„Правда“ справді по зменшеню формату так мало має містця, що Вашу першу статю мусіли поділити на троє. Не дуже то вигідно для читателів, а ще менче приємно для автора,—але що робити, коли Львовяне такі непрактичні. Усеж такой, коли Ваша ласка, и Ваш перегляд галицькоі літератури, о котрім споминаєте, й так не мав бути друкований в инчім журналі, то пришліть єго мені, а я єго перепишу до Правди—видрукуєсь коли не зараз, то пізнійше. Про політичну щоденну часопись у нас ще думати не можна. До сего ані грошей, ані людий независимих матеріяльно, ані стільки образованя політичного нема між нами; тому и політика взагалі стоіть у нас на дуже слабих ногах; Лавровский, єдиний чоловік політик у нас (хоч наші народовці и пишуть и говорять тільки проти него, чим теж не багато показують такту політичного), умерає,—нема вже надіі на єго житя; а Качала за мало має енерґіі, а за багато єсть попом, щоби міг статись проводирем політичним, хоч сам чоловік дуже розумний. Intra parenthesin скажу, коли вже бесіда про такт політичний, и не читавши Allgemeine augsbg. Zeitung, що статю, о котрій споминаєте, мусів писати один из тих людий (а именно Шашкевич, син Маркіяна), з котрих Лавровский доберав собі—за часів Основи,—орудия для своі політики,—а котрі не мали ніколи Лавровского ширшого погляду, ані навить єго совістности; а писана статя мусіла бути (не з инспірациі Лавровского, але) безпосередно з инспирациі теперішного централістичного правительства.

Правительство се, як звичайно Німці, поразило номінациєю Земялковского польску опозицию в саму найслабшу сторону. Земялковский, старий аґитатор, потрафить зъеднати собі велику партию в Галичині, из давних революционерів, фантастів великопольских (у котрих завсігди ще на думці ціла Польща по Дніпер під короною Габсбурскоі секундоґенітури), русофобів и лояльних маґнатів. Хоч та партия, як я думаю, не возьме гори у соймі,—але знеутралізує дуже лехко опозицию, так звану партию Чарторийского—Качали (котра досі мала усю надію статись більшостею в соймі и краю),—и вийде на гору таким чином знов та сама середна партия Грохольского, малоі шляхти, котра досі так

глупо лавірувала меж правительством а федералістами, и тих послідних завсігди в рішительній хвилі покидала. Найгірше на тій Wendung durch Gottes Fügung вийшли Русини; а й наука ся нічого не помогла нашим „Русским“. Яновский[1] за свою службу дістав великі концессиі: правительство дало призволенє на основанє банку, котрий наші Святоюрці закладають чужими капиталами, и сподіються ними забавити на віденській биржі; а райхсрат передав прошенє наших послів галицьких о поліпшенє „конґруи“ (жалованя) міністерству „до прихильного справозданя на будущій сессиі“. За те рішила у Львові „Рада русска“ на загальнім зборі (з 27-го цьвітня н. ст.) що вибачити мусять нам Чехи и другі федералісти: солідарно з ними йти не можемо проти німця, бо ми мусілиб поєднатися з Поляками. Знайшовся навіть один Русский, що поставив внесенє, щоб Рада р. дала „votum—довірія“ новому міністрови Земялковскому; розумієсь, що Рада р. на стільки мала сорому, щоб сего не зробити; але коли один из дійстних москвофилів (Стебельский[2], редактор Страхопуда, жиючого й досі) на тім самім засіданю назвав Земялковского королевско-шляхетским міністром австрийским,—предсѣдатель Ради, Павликів (Святоюрець) відобрав єму голос и завізвав єго до порядку; лояльність зовсім лишня, бо се міг лишити комисареви правительственному, притомному на усіх зборах товариств; тількиж правительственний комисар міг був сю бесіду Стебельского поминути мовчки, и тільки записати собі яко вираз опозицийного пересвідченя цілоі Ради русскоі; а того Святоюрці найбільше бояться: позору опозициі проти центрального правительства. У загалі Рада русска втратила и у Русских и у Святоюрців всей интерес; и навить „Слово“ пише о ній з невеликим задоволенєм. Не можу Вам на тепер подати більше фактів з тутешноі політики,—хиба тілько, що з часописів польских одна Gazeta narodowa (и по части Kraj) осталась консеквентною в опозициі; другі часописі радуються номинациєю Земялковского, як проститутка, коли іі хто щипне у лице. Кн. Чарторийський думає заложити у Львові свій орґан. Ситуация вже не так ясна, розясниться ще ліпше на зъізді усіх послів соймових, котрих поляки скликали на 10 с. м. для наради над новими виборами до Райхсрату; покажеся яка партия гору буде мати в соймі и при виборах безпосередних до Райхсрату. З реформою виборчою, входячою тепер в житє зміниться наш парлямент центральний и все житє конституцийне в Австриі совершенно; навить тепер ще облічити не можна, як уґрупують ся партиі в будущім парляменті. Одно тільки певне: що наші Русскі, котрі до сеі зміни устави демонстративно прикладали руку,—и на Раді русскій виразили свою радість з неі,—ані для себе (окрім деяких користей кастових, материяльних) ані в загалі для Русинів не скористали нічого. Парлямент, як знаєте, буде тепер складав ся не з делеґатів (як до тепер) вибираних з сойму,—але з послів вибираних безпосередно з округів виборчих. Вибір до сойму лишиться так як до тепер; отже в соймі,—де власне рішаються справи национальні, Русини завсігди будуть в такій менчости як до тепер. Але й в центральнім парляменті буде не ліпше. До тепер польска соймова більшість виберала з сойму до Райхсрату

[1] Д-р Амброзій Яновський посол сойму і віденського парламенту, вибраний знову в листопаді 1873 р. разом із 15 иншими руськими послами (Правда, 1873, ч. 17). Він був директором гімназії та якийсь час шкільним інспектором. Помер дня 2. III. 1884 в Римі на 74 році життя. Діло, 1884, ч. 21. Цікаво, що Степана Качалу вибрали тоді послом Поляки-федералісти в західній Галичині в окрузі Бохня-Тарнів.

[2] Про Вол. Стебельського гляди студію Юліяна Чайківського п. н.: „Вол. Стебельський, життєпис і характеристика“, Львів, 1905. Відбитка з „Літературно-Наукового Вістника“.

звичайно 3 Русинів; але Райхсрат складався до тепер тільки з 201 депутованих, у тім числі 38 поляків.—Тепер, облічаючи після дотеперішної практики и пропорциі Русини успіють вибрати до парляменту не більше як 12—13 людий,—на загальне число депутованих 353; у тім числі Поляків: 50—51. (Вся Галичина вибирає 63 депутованих, з тих тільки 27 з так званих „менших властителів землі", а з тої ґрупи—бо в инчих Русинів нема, буде Русинів коло 12—13 найбільше). При такім малім числі Русини в комбинациі партий Русини тільки тоді будуть уживані міністерством, и властиве Німцями,—коли буде ходити о специяльні интереси німецкі, проти федералистам; у всіх инчих справах правительство завсігди скорше буде бачити на те, щоб позискати собі, або по крайній мірі не визвати проти себе 50 депутованих польских, як 12—13 руских. Наслідком того Поляки завсігди будуть добувати собі концессиі народні,—Русини ніколи. Показало ся се дуже добре уже тепер,—коли Поляки навить вийшли були з Райхсрату (коли рішалась реформа виборча),—и Русини сами остались: навить тоді у комиссиі конституцийній міністерство не пристало на жаданя Яновского, щоб поробити деякі зміни у розкладі округів виборчих для зробленя ліпших шанс Русинам при виборах, бо, як казав міністер Ляссер: „не можемо нічого рішати у некористь Поляків, щоб не сказали, що ми без іх притомности виступаємо проти них з неприязню и репрессаліями". Конечно, и з сих слів наші Русскі не навчились нічого.—Повертаючи ще до Вашоі италіянськоі статі, відповідаю на Ваше запитанє, що про іі писав кореспондент Цюрихский до Dziennik. polsk. окрім того щом уже писав Вам нема там нічого, тільки хиба що статю сю мав писати (каже кореспондент) „moskal Sulima", а що „tutejsi Rusini pomagają wyciąg(a)mi z gazet ruskich, a mianowicie z Osnowy lwowskiej, — w wypracowaniu odpowiedzi Duchinskiego na ten artykuł". Які се Русини? не знаю, мабуть ті самі, котрі пишуть Hołos ruśkij: Przyszłości я не читав, не ма іі тут и Поляки в Галичині в загалі тепер не читають ґазет емиґрантских; навить спотикав я в тутешних часописях остру критику політичних мніний Przyszłości и іі иґнорациі. Надісланий витяг з Republique Française перепишу; тільки шкода дуже, що не виписалисьте іі дословно, кидаючи лишню соромливість авторску, бо преці не ходить ту о Ваше мнінє, але суд чужоі часописі. Колиб де ще була споминка в инчій часописі, то пришліть мені коли ласка, также и я можу, коли схочете и сам підписати. Булоб дуже гарно, колиб Ви намірене Вами діло по французски справді написали.

Про коректу послідних листків Вашоі 2-гоі статі у Правді, писав я до редакциі, колибисьте хотіли, то б я казав ім прислати послідні листки манускрипту; бо звичайне у Правді складається тільки те від разу, що має йти у оден №р, але мож для вигоди, зложити и усю статю від раз. Прошу о Ваш адрес, коли виідите з Флоренциі.

Ваш *В. Навроцкий.*

XVII. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

13/6 1873.

Високоповажний Добродію!

Прошу Вас щиро передайте прикладаємий листок Бучинському, коли він у Відні, то туди, коли ні,—то де він. Ваш *Драгоманов.*

При случаи напишіть у Львів, що я не получив 1 № Майскоі Правди. Жду од Вас листа на Цюрих на адресъ: Herrn Georg Zwetkofski для передачі мені.

Я іду на Страсбург у Париж,—але не знаю, коли буду.

XVIII. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Страсбург, 1873, Юля 15.
Thomanshaye 16.

Високоповажний Добродію!

Ваше письмо давненько вже получив з Цюриха,—та не одвічав доси через те, що воно застало мене як раз за роботою, коли я кінчав III часть своеі статті (лит. украінска) и приймавсь за IV (галицька),—а потім мусив впьять іхати у Цюрих на кілька днів.

Багато того, що я теоретично мусив сказати в одвіт Вам, пішло у статтю,—так що тепер я буду говорити тілько про те, чого не можна було зачіпати прилюдно. Поперед усіого дозвольте запротестовати проти Ваших слов,—що „мені так сдается, бо я дивлюсь з боку“ и т. п. Я б собі не позволив багато дечого говорити, як би считав побічним од діла украінского и народніого у Галиччині. Правда,—дуже мені достається за моі погляди и статті и од Киян и од Галичан,—але я усе таки хочу думати, що я ім свій, а не чужий. Та до того добавте, що мабуть чі не більш, як од украйнофілів (що лають мене по приятельству, але кріпко) и од народовців (що не хотять печатати мого писання) ще од централистів и святоюрців,—з котрих один, якийсь И. Л—нъ у 167 № Голоса (Письмо из Львова) назвав мене краковскимъ іезуітомъ за статті у В. Евр. и закінчив прямо указаннєм на те, що таке зло скривается в „учебномъ вѣдомствѣ“—в Россіі. Треба сказати й те,—що есть на світі й такі украінці, которі дивляться, як и я,—та й з Галичан віденці близчі до моіх, ніж до Ваших и львовских поглядів, через те тілько, що у Відні близче можна познати „Россіянъ“ и Россію.—Так думаю,—Богові и такі люде, як ми з п. Пригарою потрібні,—так и ми мусимо свій голос подавати у рідних справах,—а там громада розбере після чесного спору, що ми пересолили и перебрехали.

Що я не з боку дивлюсь на украінско-галицкі справи, можете пересвідчитись и з того, що серед діла по шию, я не міг бути спокойним, поки не збув усіеі статті про Р., Укр. и Гал.,—которої дві остатні части зкінчив и Вам, або прямо у Львів цими днями одішлю. Тілько не знаю,—на що я так тороплюсь, коли другі не тороплятся печатати. Та у добавок я ще боюсь, що кінець цензура п. Голуховского може задержати. Та таки бачу я, що и довга дуже стаття для „Правди“. Одначе и те правда, що коли и без того розстягнути статтю и печатати з паузами по $1\frac{1}{2}$—2 місяця, то идея іі зовсім не вияснится перед публикою. Од того, я просив би Вас забрати скоріш мені справку: 1) чи не лучше буде напечатати мені моеі статті брошурою, 2) як скоро це може бути, 3) скільки екземплярів печатати—я б думав од 600—1000, 4) по чому буде стоіти печать з бумагою од листа? 5) скільки треба отдати „Правді“ екземплярів яко прилогу до журнала. 6) Хто б міг надзирати над печаттю и висилати мені корректури? Я знаю, що на це усе не можете одвітити без Львова,—але що ж мені робити, коли до кого я не пробував писати у Львові,—не одвічають?

До Львовян же обернусь через Вас и з другим запитом. По усіому видно, що тепер час кувати залізо, и що треба нашому напрямку виступити суріозно у діло. А для ціого треба убільшати „Правду“. Коллектами одними ій держатись не слід,—та й не багато держатиметься вона. А між тим треба, щоб вона виходила у теперішному форматі хоть раз у тиждень. Я думаю, що піддержати Правду могла б підписка у Россіі,—и думаю поставити у Киеві, вернувшись, як діло невідложне, щоб уперед підписатись нам на 250—300 примірників,—которі б уже Кияне узя-

лись розпродавати у Россії. Для того, що б діло поставити вірно у нас,—мені потрібно, що б хоть до того часу, як я приїду у Львов, т. е. 1/2 Августа ст. ст.,—у редакції я міг знайти статистичні факти: 1) скілько росходу треба на удвоене видання, 2) скілько росходиться №№ у Галиччині і по якій підписці, 3) скілько треба minimum узяти підписчиків для Украіни,—що б Правда могла держатись, особенно у підбільшенім форматі?

Дуже потрібно було б у Львові умовитись міцно на счот праці у напрямку Правди на счот ближчих цілей, которі ми мусимо досягати ею. Смутили мене слова Ваші, що у Львові більш займаются Просвітою, ніж Правдою, та про й те, що Просвітою займаются на словах, а не у печаті. Не розумію я якось життя громадского без пресси и, воля Ваша, мало ціню розмови словесні, которі не роблятся публичними, а через те і більш систематичними. Добавлю,—що роблючи пародію на россійску журналистику Ви марно и мені и ій приписали невагу теорій за ради практики,—бо без умови теоретичної не може бути систематичної праці,—а така умова непремінно мусить бути прилюдною, печатною. Одначе як би там не було,—а Правди або зовсім не треба, або треба на неі дивитись и працювати для неі сурьозно. Для того ж, щоб вона мала роботників у Россії и ход там,—треба,—окрім трохи більшоі поваги до посилаємих відтіля праць (бо напр. Русова статтю про початок Руси більш году не печатають; Рудченка запросили прислать дальше критичні статті,—та й не печатають) дати більш реальний и науковий характер ій печатаннєм статистичних фактів, творів з народніх уст (доси не дано нічого,—а те, що я послав 11 казок лежать; скажуть місця не було: а скільки потрачено іого на плохі вірші, на безплодну полемику, на описи маіовок и усяку Gemüttlichkeit?). Треба окрім того трохи сурьознішого відношення до Россії. Розумію ті задори, що впять почались у Правді,—на котрих я мушу зупенитись и щоб вияснити те, що говорилось між нами про лойяльність галицьку.

Я не буду споритись з Вами довго про те, де лойяльність умістніша: у абсолютній, чі у конституційній державі? Я думаю, що усе таки у первій,—бо монарх усе таки для усіх, хоть у теорії;—а конституційний уряд—це прямо уряд монопольний,—и іого миссія підорвати у людей усяку віру у державу, у центр,—и привести іх до республики федеральноі. Монополистів же не ублагаеш лойяльностю: и доказ у тому, що ні святоюрці, ні Ви нічого не маете од німців—поляків, т. є. Вашоі держави, окрім скубок. Из за чого ж Ви старатиметесь лойяльствувать, накидаючись на Россію,—котора Вас не займа. Ви скажете—а субсидії Слову! Та пора ж знати, що слов. комитет—не Россія и не уряд. Я не знаю,—чому Правда мае право брати гроші од украйнофілів, Просвіта брати книжки украінські,—а Слово не може брати того ж од словянофилів? Як хочете,—а братись за ролю доносчиків и инквизиторів перед Словом и тим дурнем, що адрес Цареві подав[1],— не достойно и неконсеквентно. Це по меншій мірі стоіть „краковского іезуита“ и катковских приятелів у полемиці проти нас. Скажете,—Россія чипа Вас, бо гнете Украйну. Теоретично я не маю нічого проти критики уряду у Россії. То чі поможе ж хто небудь нам чужий,—та хіба Вам у себе роботи мало. Критика Герцена була для Россії благо,—критика великих журналів Англії, Франції иноді теж,—коли попадали у ціль,—а що зможе маленька и невідуща нас Правда? Чі вона вкаже вам на те, що нам робити, напише нам программ реформ, политичних, соціяльних и т. д.? Скажете,—що

[1] Є се натяк на новинку „Правди“, 1873, ч. 9, стор. 345 п. н. „Адреса віденських русских академиків до царя“.

„Правда“ протестує проти національного зневаження Украйни. На це скажу, що Украйна ще, як національність, не виступила у Россії и сама себе ще не зна. Ій треба наукової и литературної праці, щоб себе пізнати,— а криками, та ще з закордону тілько пошкодите цій праці, которій тепер сам уряд помага, организуватись такими речами, як географичне товариство. Що,—гарно буде, як яке небудь ледащо, которого не схотіли узяти у члени геогр. тов. у Киеві,—крикне ось, дивітся, що пишеться у Правді; котора зве себе органом и Украйни, у которій працюють члени товариства? Оставте ж нам самим з великорусами реформувати Россію, служити ій вже тим одним, що буде „Правда“ и буде печатати статті, повісті и т. п. наше. А самі займіться тим, щоб у себе фактично втвердитись, одбитись од ляхів, випхнути з позиції святоюрців. И коли для цього усього Вам потрібна наша поміч,—то не затрудняйте нашої праці и не затрудняйте собі дороги до нас ненужними фразами. Мені вже пишуть, що киевскій цензор хоче зупенити „Правду“—и по своєму він має резон. Од цього я прошу Вас дуже передати мої слова у Львов, хай там поставлять для себе таке питання: чують вони в собі силу Мацціні, а в Киеві бачуть Молоду Италію,—так тоді нехай идуть проти Россії, та тілько нехай вже прямо кличуть революцію,—а ні, так „Правді“ так же не слід робити з Львова Локарно, або Лугано, як и „Слову“ Венецію. Окрім цих теоретичних попріків Правді не можу не висказати и жалоб на якийсь чудний систем дробити статті,—и не кінчати,—як це зроблено з Вашими, Рудченка, Вахнянина.

Нечуя я получив. Спасибі Вам. Та рецензія, що я про неі писав, переписується тепер у Цюриху и буде, надіюсь, печататись у Отеч. Записках. Не знаю, чі Ви бачили новий перевод казок Андерсена Старицкого. Він мені справив болість на 3 дні своїм самовольно и безграмотно кованим язиком. Господи! яких слов не видумав, що не покалічив! Я написав сердиту рецензію,—котору пошлю в Правду, но которої вона, звісно, не напечата.

Попрошу я, коли будете писати у Львов,—то звістіть, що я в Страсбурзі,—и попросіть, туди посилати Правду, poste-restante.

Це письмо дуже задержалось,—од того обриваю його.

Ваш *М. Драгоманов.*

Вкладаю мою фотографію; коли Ваша ласка, пришліть мені у обміну Вашу.

XIX. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Страсбург, 1873. Юль 28.

Високоповажний Добродію!

Одіславши Вам недавно письмо,—я зупенивсь з статтею Литер. Великор. и т. д.,—щоб підождати „Правди“ и побачивши, чи буде там продовження моеі статті, чі ні, порішити, що буде з нею дальше. Правда за Липець, довго поблукала, йдучи через Швейцарію,—і прийшла тілько сіогодня.—Бачу, що моеі статті нема. Навірно, буде з нею теж саме, що було з тією, що послав торік. Так як тут замішане діле личне, то мені не до ладу буде розмовляти про це діло. Дивно тільки мені одно: нащо було писати мені: пришліть дальш швидче,—щоб потім 3 місяці не печатати присланого? На що писати комплименти, котрі мене тілько ставлять зовсім не ловко перед товарищами,—и потім не печатати нічого того, чим именно я дорожу? На що печатати вступ,— з котрого моя основна идея не ясна,—и може бути зовсім не так понята, як я думав (п. Пригарі у Львові говорено, буцім то я доказую, що Галичанам зовсім треба кинути звязки з Россією)—и не печатати основного? Я ніколи

не добиваюсь того, щоб зо мною згоджувались без спору, не добиваюсь и того, щоб мені привилегію з публикою говорити давали,—але коли мене раз викликали до розмови, коли по частям скрізь зривается те питання, про котре я написав,—то хіба не лучше було б допустити до публики систематичний виклад погляду на—в усякому разі важне питаннє,—щоб потім систематично ж полемизувати з ним. А тепер скажіть, який змисл має хоть би и Ваша замитка про „феодальність“ теорії деяких укр. патріотів, коли публика не чула про такі теоріи.

Мені особливо болізне це систематичне недопущіннє мене до публичної розмови,—що я у іому бачу цензуру, гірш нашоі урядовоі,—цензуру страху усякого сміливого слова и критики фактичноі та ще й страхів „іудейских“, политичничання, зазирання на те, як то воно то попам, то ляхам покажется. И гірко мені, що не посвящений я сам у сі львовскі мистеріі, що ніхто ні словечка не написав,—од чого це аж нічогісінько з того, над чим я працював з усією щиростю, по цілим місяцям и годам не пускати до публики.

Я хотів обернутись до „Правди“ впьять. Але до кого? Я й після прошлих примірів не знав, —а тепер читаю, що редакція розідется. Для того впьять обертаюсь до Вас: посилаю Вам кінець моеі статті и прошу Вас передати в Правду мою просьбу. Як не буде печатати без перериву статей моіх з тим, щоб покончити у ціому року,—то й зовсім не печатати,—а оддати у типографію, щоб печатали, як окрімну брошуру у 600 екз. Корректуру прошу висилати мені у Цюрих. Туда прошу прислати мені и росчот, скільки буде стоіти усе видання. Чі може у Львові не знайдется чоловіка,—который би и цю працю для мене схотів зробити. Тоді прошу Вас: хоть сбережіть мій манускрипт з місяць, поки я буду у Галичині и думаю заіхати до Вас. Коли ж, чого я не надіюсь, Правда возьмется печатати моі статті,—то попросіть іі на мій счот звеліти виготовити ще 300 окрімних одтисків. Я просив було робити тілько 50,—а коли I части статті вони зроблені, то треба знов набрати статтю и добити 250,—а коли забули, то усе рівно попрошу зробити новий набір на 300 одтисків. Найлучше було б, як би Ви могли узяти під свій надзір тепер же печатання 600—700 екз. моеі брошури. Я б був спокійний, що усе таки не дурно працював,—хоть голос дойшов би и наш до публики,—почулаб и наша партія систематичну критику.

Прикладаю и рецензі(ю) на Андерсена,—але мабуть, и ій світа не бачити,—хоть и в Киеві є люде, що также дивлятся на невіженну працю хоть и доброго панича, що вбравсь у хлопомани (так сужу по письмам,—пишуть, що й Рудченко сбірается прислать таку ж рецензію),—одначе й там есть адепти добродушноі доктрини: хоть що небудь, аби було. У Львові ж ця доктрина найшла собі рай. Та скажу й про цю рецензію: хоть з очей геть!

Хотів я давно вже довідатись,—чі є у Львові, у Бесіді,—або що СПВѣд. и Вѣстн. Европи,—чі не ма? З поводу безпосередніх виборів—я бачу у Правді поклики на заграничну печать. Замічу, що у СПВ. був цілий ряд статей про Галиччину, у которих полемика проти Слова могла б знайти собі підмогу. Навіть и польскі газети споминають про СПВ.,—а в Правді ні слова. Та чі „Правду“ посилають у редакціі петерб.—у СПВ., Отеч. Зап., Вѣстн. Евр.,—чі ні? Дивний спосіб мати вплив на публику—ховатись! Хоть брошюру Загорного пошліть у СПВ., Отеч. Зап., В. Евр., Голосъ, Биржевыи Вѣдомости.

Простіть ще раз. Ваш *Драгоманов.*

Одвічайте мені у Цюрихъ, poste restante. Я там буду місяць,—потім через Відень, Львів—у Киев.

Пожалуйста виписуйте мені, як що знайдете интересне у польских газетах. Я послав в усі важніщі Il movimento. Приглядайтесь, що будуть говорити. А на Ваші замітки на мою брошюру скажу: ні чого було Вам обіжатись словом dialetto, бо я ним кличу и великоруське, а не тілько малоруське наріччя. Я сказав, що держусь такоі терминологіі (которої держатся и Шафарек, Максимович, и Куліш и Костомаров, Даль и т. д.): русскій, язык, народ (коли хочете, абстракція) у тріох видах (реальних), наріччях, племенах, народностях,—великор., малор., білор. Тепер дальше: яка б не була мова литер. руська до XVIII в., вона de facto була органом морального життя усієі Русі од Полясіи (?) до Новгорода и Москви потім, яка б не була вона,—хоть би й великоруська по составу, а по ролі вона всероссійска (не галицька). А це не значить, щоб я считав малор. наріччє наріччєм великорусского, народнього, ні литературного россійского. Малоруське—є наріччя тілько абстрактного руського язика. Про те, що росс. литер. держится не тілько администр. опекою, Ви пересвідчитесь хіба, як поживете у Россіі хоть місяць. Замічу ще, що Гоголь, був репрезентантом не однієі тілько великорусскоі лит.,—коли й по Вашому брати цей термин: ні М. Вовчок, ні Нечуй не мислимі без Гоголя. Правда, що Українці ще плодять Сопілки, чим показують, що реформа не пішла ім, як слід, у нутро,—але це тілько не робить ім чести.

Тілько що получив письмо из Киева. Волков (зять Антоновича) пише: Опасенія на счет судьбы Правды нѣсколько притихли и ее пропускаютъ свободно. Что же касается до ея содержанія, то я всякую надежду потерялъ...

XX. Начерк листа В. Навроцького до М. Драгоманова.

Решів, 14 лип. 874.

Високоповажний Добродію!

Статю Вашу „Укр. література“ и рецензию Старицкого казок післав я зараз по одержанню „роз-іхавшійся“ редакциі Правди, себ то Романчукови, котрий до більшоі половини сего місяця (нов. ст.) виіхав на село, и там забирає ся студиовати Вашу статю, и думати над питанєм: чи друкувати іі в Правді, чи ні. Я ждав з моім листом до Вас, на єго відповідь,—але так як іі доселі ще не діждався, а боюсь, що пізнійше мій лист не знав би, де Вас шукати, то попробую сам, на скільки се мені, не мавши вже від року близших відношень з редактором и взагалі Львовянами, можливе,—вияснити Вам погляд редакциі на сю справу. Додам тут, що се не зовсім буде мій погляд—у практиці (хоч мій в теориі), у практиці яб хотів, щоб Правда редаґувалась инакше, як тепер редаґуєсь и приміром—яб не чіпав Слова за субвенцию Слав. Комітету, хоч и вважаю іі за діло погане и зовсім друге від нашого хоч и грошевого відношеня з Українцями,—и не нападав би я на Святоюрців за сикофантизм до Российского правительства из становиска льояльности (хоч и хвалю льояльність), але из становиска лібералізму. Усе се діло тактики публіцистичноі, у котрій наші Львовяне, по моій думці, троха нездужі. Статю Вашу я радив (хоч и не читавши, бо хотів мати скору відповідь на Ваше запитанє) радакциі видрукувати цілу, и—у чім не годиться з Вами—помістити відповідь довшу проти неі теж у Правді. Не знаю, як Романчук буде дивитись на іі, коли іі перечитав до кінця: з остаточною конклюзиєю; ще перед одержанєм Вашого послідного листу из статею, у Львові казав мені Романчук, що другоі статі (тоі що прислалисьте давнійше, и що наступає зараз за тим уступом, котрий вже видрукований давнійше), так як вона у цілости тоди представлялась:

назгідна з нашим завданєм, а з перспективою на дальші концессиі для „феодалізму“ в літературі (як осміливсь я, трохи може незручно назвати Вашу теорию о „абстрактнім“ Вашім язику літературнім, и єго украінским козачком),—отже що тоі другоі статі він не буде друкувати.

А преці нам у Галичині літературу треба, так як треба поступу и просвіти. Маємо же ми ждати из поступом аж до того непевного часу, аж нас Россия забере, и средствами матеріяльними навчит того „абсолюту“?

Ви скажете: добре; Ви у себе робіть, як знаете, а то по крайній мірі лишіть нам на Укр. в Россиі робити и думати так, як ми собі хочемо,—и мимохіть тою арґументациєю попадете в підозрінє, що, як казав Ваш Пригара (недорозумінє) ві Львові мав чути від нас: Украіну відділити хочете від Галичини.

Правда, що сили в нас ані Маццинього (іі нам не треба) ані Лютра нема; щоби

XXI. М. Драгоманов до В. Навроцького.

Половина юля 1875.

Високоповажний Добродію!

Пишу Вам тільки коротко для того, що не забаром думаю бачитись з вами. 1 Авг. нашого стиля я виїду з Київа у Львів, з відтіля поїду до Буковини, потім в Угорську Русь та на Краків і Ржешев назад[1]. Напишіть мені у Львів р. г., коли Вас застати і куди радите мені їхати, кого бачити по селах та городах.

Окрім того мені треба Вам сказати, що з 1 Авг. усі ми т. є. почитай уся редакція К. Тел. (дійсна) виходимо з газети по незгоді у напрямку нашім і властителів газети. Вам більш писати там не даю ради. Статтю, що Ви прислали (,) помістимо у сбірнику, що готовиться. До того сбірника добреб було прилучити й усі пісьма Ваші з Галиччини. Як що згодитесь, то перегляньте їх і, виправивши, дасте мені.

Ваш *М. Драгоманов.*

XXII. В. Навроцький до М. Драгоманова.

Ряшів 14/8 875.

Високоповажаний Добродію!

Спасибі Вам за відпис и за информацию що до київского Телеґрафа,— а ще більш за обітницю, котра сама вже справила мені велику приємність, що повертаючи вступите и до Ржешова. Коли би на той случай Вам дозволив час а мені моі урядові діла, то я постарав би ся, щоби и той пристанок не лишений був интереса для Вас, яко туриста; могли бисьмо ся переіхати разом по пограничью меже Русинами и Мазурами, в своім роді цікавім. Впрочім се ще далекий час, и далека можливість; між тим Ви мене питаєте про дорогу до Буковини, а я будучи скілька років віддалений від стосунків з людьми в рускій части Галичини, а на Буковині и не бувавши ніколи,—не багато можу Вам станути у пригоді.

Зі Львова по дорозі пристанете може в Станіславові и там від Бучинского можете довідатися більше, об чім я не знаю. Ще будучи ві Львові, Ви конечно в одній або другій польскій ґазеті, — кождого дня вичитаєте о „snujących się po kraju moskiewskich ajentach“. Се повинно Вам бути наукою, щобисьте не віддалялись сами за далеко від стациі зелізниці за для безпосередних обсервацій над народом. Послідна, або

[1] Порівняй: М. Драгоманов, „Австро-руські спомини“. Мій об'їзд австрійської Руси, стор. 351—456. Про зустріч з Навроцьким стор. 439—41, з Софроном Витвицьким—стор. 387—9, про родича Навроцького (Пурачинського) (гляди лист XXII), що скрився перед Драгомановим, стор. 387.

передпослідна стация зелізниці перед Чернівцями, ще на галицкій стороні, єст місто Снятин. Там живе добрий народовець и чоловік Гладилович (Hładyłowicz), адюнкт (adjunkt) при суді повітовім. Коли хочете робити обсервациі над народом тих сторін без обави перед судьбою Келсіева, то поступіть до него и просіть єго, щоби Вас взяв з собою до суду, на всілякі карні и цивільні розправи. Розумієся, що звідуючись про него, так як и всюди, уживайте або польского язика, або німецкого, або м. руского из всевозможним галицким акцентом. Він Вам также може вкаже близше, де (на Буковині) сидить піп (уніцкий) Слюсарчук (здаєтся в Заставній) и судовий адюнкт Михаляк.

Впрочім Вам яко православному, буде лехко стрітити симпатиі у Буковинских попів, а также и у Галицких. У тих послідних Ви можете и не таітись з Вашими поглядами на „педаґоґічну літературу“ и (et tu Brute!) на „полуклерикальних украинофиловъ“, як Ви іх ви(ла)яли в прощальнім слові в К. Тел. Однакож оглядність ніколи Вам не зашкодить, а скорше поможе,—так як Вам не може бути байдуже, чи люде з котрими стрітитесь, будуть з Вами говорити щиро, чи підозрівати Вас у Бог знає чім. Ідучи через руску часть Буковини до Угорщини Ви—хочбисьте не хотіли, и хочбисьте вже знали всі товариські манєри Федьковича,—мусите поступити до автора „12-ти пісень о св. Миколаі“ и випити з ним хоч одну спору чарку горівки. (Адрес до него дасть Вам певно Бучинский). З Путилівки не знаю, куда наручнійша переправа через Карпати; чи з Буковинского боку, чи—як я думаю,—з Галицкого. Коли послідна,—то звідси дорога Вам на Криворівню (над Чорним Черемошом), котру Вам Федькович покаже. В Криворівні піп — Бурачинский, мій близький свояк, бо шваґер (моі сестри муж). Се великий Русский перед лицем Jегови, и притім, як мого доброго знакомого, привитає Вас радо. Коли захочете, то він Вас завезе до близького сусіди, попа в Жабю (під Чорногорою), Вітвіцкого, не сповна розуму автора доброго діла „O Hucułach“; убєте дві мухи за одним замахом, бо пізнаєте карикатурний тип „gente Rutenus, natione Polonus“. Бурачинский доповнить Вам може у дечім образ Буковини, бо був якийсь час в Чернівцях учителем руского язика при ґімназиі; а при тім може дещо практичного пояснить Вам и об Угорщині, бо здається мені бував там на мандрівці, — а на всякий случай покаже Вам найліпшу дорогу через Карпати—так як на сій точці всім моім відомостям конець. Сподіваюсь, що відпишете мені ще зі Львова, або Станіславова, щож до Вашого повороту через Ряшів, то може мені напишете пізнійше, мене впрочім застанете кождого часу на місци, але не зашкодить, як бисьте ще з перед Кракова написали до мене.

Ваш *BNавр.*

XXIII. В. Навроцький до М. Драгоманова.

Ряшів 28/II 876.

Високоповажаний Добродію!

Не знаю, чи війшло вже в житє Ваше видавництво, бо ані від Вас (ще від Вашого листу з 13 Септбря), ані від Терлецкого не мав я ніякоі чутки. Посилаю Вам помимо того коротку студию, в котрій я старався відповісти Вам на питаня що до розділу землі в Галичині. На деякі питаня я не міг відповісти; именно взагалі не міг облічити всі потрібні Вам дати для східноі Галичині окремо, позаяк новий поділ адміністрацийний Галичини на повіти затер и помішав границі давнійшого поділу на округи,—а тимчасом дати, котрі булоб треба порівнувати між собою, одні походять з часу перед новим поділом, и після давних округів розділені,—другіж так само розділені по новому поділови на

повіти. Можнаб, правда, упертись, зробити річ сю и так, але робота така коштувалаб що найменче 3 місяці часу и дуже тяжкоі праці, так як потрібно би брати цифри з кождого из 7000 сіл окремо з альфабетичного порядку, складати іх після повітів і злічувати. А між тим я и так немало стратив часу над рахунками, та ще и в додатку над друкарскими помилками в датах офіцияльних, котрі доконче треба було справити. Тепер боюсь навіть, чи моя відповідь на Ваші питаня не прийшла запізно, бо Вам іх тоді треба було зараз. З причини, що ніякого у нас підручного діла для статистики Галичини нема, о(т)же и нема цифер сталих, оброблених и не підлягаючих критиці, то я мусів для Вашоі відомости попереджувати іх всілякими виводами, и пододавати до них всілякі уваги котрі, повторю, не призначені до друку а для Вас, и з котрих Ви можете який хочете зробити ужиток.

Тілько що до послідного уступу надписаного „примітка до VIII“ мушу ще додати, що можете єго навить в читаню поминути зовсім, так як аж при роботі я пересвідчився, що для цифер там поданих нема певности ніякоі, и я боюсь, щоб ними не побаламутились читателі. Що до инчих робіт, то я аж тепер можу іх зачинати на добре, бо я може для того, що через цілий день маю голову заняту урядовою працею — коли ще мислити прийде о більше як одній роботі від разу, то над тими самими мислями не можуся взяти ані до одноі, ані до другоі, значить впадаю в нашу национальну галицку недугу, лінивство. И тепер вже знов починаю надумуватись, за що властиво братись: чи за згадане Вами резюме „Пропінациі“ з доданєм деяких нових дат, чи „шкіл народних“, чи за більшу роботу о галицких фабричних и сільских робітниках? До послідноі роботи я віднайшов кілька лучших жерел, и починаю іх порядкувати. Взявши ся до неі зараз, я побіч шкіл и пропінациі (на котрі не кладу великоі ваги), хотів би іі скінчити перед кінцем січня н. ст., бо в тім власне часі я хотів би, и надіюсь, від видавництва дістати за неі якийсь, хоч зовсім невеликий, гонорар, а то от чому: практичне житє з мене зробило вже не від нині социялистом—quoad personam (и я тому боронюся, як можу: не статись таким же соціялістом и в теориі, щоби мені совість не сказала тоді, що я зробився ним з чисто особистого еґоізму); я працюю від давна не на кого иншого, як на жидів, котрі мені з моі урядовоі платні лишають ледве тільки, що з голоду и стужі не згину. Як раз треба було мені до того дістати ще охоти— женитись, и то з такою дівчиною, котра має ще менче від мене. Розумієсь я відложив задля лихого положеня материяльного цю женитьбу на $1^1/_2$ року, а між тим для виплаченя части довгів уложився з Жидами так, що мушу ім платити місячно $^3/_4$ мого місячного жалуваня. Не гнівайтесь и не смійтесь з мене за те, що я Вам так широко викладаю моі приватні стосунки фінансові. Конечно, се не має за ціль, щоби приневолити Вас до даня мені ремунерациі за роботу, а тільки має мене в очах Ваших оправдати—чому я іі не стидаюсь від Вас жадати. Бо всеж такі залежить мені на тім, щоби ані Ви, ані хто другий не думав о мині дуже зле. Моі клопоти фінансові відберають мені сон, здоровє, живість и ясність мислей и охоту до праці, але коли би Ви, або хто инчий мому жаданю схотіли підсувати надто низькі мотиви, то я вже волю не займатись ніякою самостійною роботою, и зароблювати собі тих кілька ґульденів, котрих мені що місяця для житя потрібно, простим переписуванєм, або и инчою механічною роботою,—так як я вже мусів з закінченєм статі о школах народних залишити дальше безплатне сотрудництво при „Правді“.

Я не чув нічого чи видавництво „Громади“ в Октобрі вже розпочалось и чи взагалі розпічнесь и коли? Колиб Ви мені об сім написали,

то бисьте мині додали охоти до дальшоі роботи, бо я починаю думати, що всілякі теперішні комбінациі політичні відсунули видавництво на другий плян. В якійсь кореспонденциі польскій з Петербурга я навіть читав недавно, що „Молву“ сконфіскували за якусь Вашу статю на той, чи на якийсь инчий темат. Не переписуючись тепер з ніким и не читаючи окрім „Правди“ ніяких руских ґазет, я дуже мало знаю, що діесь приміром ві Львові. Аж діставши тими днями теперішний рочник „Друга“ до рук, я з великою утіхою не тільки побачив, що нова ґенерация львівскоі молодежи починає розумно мислити и розумно и без еґоізму діяти, але также, що у сім розбудженю, а особливе направленю діла на відповідну дорогу головна часть заслуги належиться Вам і Вашим друкованим в „Друзі“ письмам. Не знаю, які річи пішли дальше, бо послідні №№ Друга, які я читав були ще з Августа; тільки з польских ґазет довідуюсь, що недавно, при нових виборах в „Акад. кружку“ прийшло до якоісь великоі бучі з причини, що 40 студентів від „Слова“ піднесли вельми діяльну, ба таки дословно діяльну опозицію. Що діє Терлецкий, не знаю; бачивши го ще як іхав до Відня на свою судову розправу о брошури „Кістки“, я и забув запитатись про єго адрес, а властиво сподівавсь, що він до мене зараз з Відня напиши. Між тим він ані думає відзиватись до мене и я навіть не знаю, що він пише до Вашоі Громади, хоч ми умовились були роботу цю якось розумно розділити проміж себе.

Ваш *Навроцкий*.

(Лист колибисьте писали, то незабудьте „рекомендувати“).

XXIV. В. Навроцький до М. Драгоманова.

Ряшів 31/7 876.

Високоповажаний Добродію!

Сподіваючись, що Терлецкий писав до Вас, відси або зі Львова, я не дуже спішивсь відписати Вам на Ваше письмо, аж поки не найшов нині вольноі хвилі до сего. Терлецкий заспокоів моі сумнівности що до Вашого видавництва, именно що до того, що Ви не думаєте зовсім в журналі дати волю самим теоретичним спекуляциям. А знаючи Вас, и перед тим не повинен був приписувати Вам такого наміреня — ялового; але сами на сім примірі бачите, як виставлюванє на передний плян таких надуживаних термінів як социялізм и т. п. може збудити недовірчивість навіть такого чоловіка, котрий Вас знає; щож тоді можна сподіватись від людей (в Галичині) котрі Вас не знають зовсім, або пізнали тільки односторонно, значить фалшиво. Ще більше успокоів мене проґрам (котрий мені перечитав Терлецкий) вироблений Вам(и) для кореспондентів. Мимоходом сказавши, проґрам дуже добре обмислений, и єго сам текст міг би Вам з цілоі навить львівськоі громади зробити прихильників, хоч не активних, але пассивних; як би тільки з такіх пассивних приятелів був хосен, и як би тая пасивність не доходила до того, що ледви чи найдеся ві Львові десять читателів будущого журнала. Для виповненя того проґраму Ви певно вже маєте кореспондентів з закордону; але в Галичині мало таких людей, щоби змогли підоймитись такоі роботи навить побіжно и несистематично,—а між тими ще менче таких, котріби хотіли; требаби хіба ще идею між ними пропаґувати устно; а приміром для мене и се неможливе. Об сім ми впрочім стали думати з Терлецким, але не знаю, чи що видумаємо, може видумає сам Терлецкий, маючи тепер спосібність бачитись з більшим числом людий. Що до Галицкоі хроніки, то ми об тім также говорили, и показало ся, що властиве обом нам дечого не достає, але стануло так, що він думає

написати яко вступ—короткий перегляд историчний до р. 1875, так під зглядом економичним, як літературним и політичним. За рік же 1876 и дальше дороги розходяться, але не дуже просто. Бо для літературноі хроніки він не має стілько свідомости давнійших фактів що я,—але за те більше доступних жерел; для політичноі обом нам не достає богато; для економічноі деякі жерела для мене більше доступні, инші для него, а що до мене то хіба ще тілько, що я люблю шпортати в цифрах. О(т)же згодилисьмося, що він возьме ся за літературу и політику а я за економію, супплюючи себе взаімно у тім, чого кому не достає, крім того я для власного интересу перегляну єго вступ историчний и як що потрібно, доповню.

Самостійну статю я не знаю, чи бим міг написати для 1-№ру, бо мало маю часу, я з давна мав на думці займити ся студиєю о робітничій платі в Галичині за яких 10 послідних років у порівнаню до цін найважнійших артикулів житя; але доселі ще не знаю, чи зможу — и як скоро,—зібрати потрібний сирий материял, бо се тут цілком terra incognita в літературі и адміністрациі; и дати які є, не все вірні и не вольні від тенденцийности. На всякий случай посвячу весь мій час вільний від урядовоі роботи и від робіт, специяльно тільки для Галичини призначених,—для новоі „Громади“ [1]... чи як той новий журнал має зватися. Кореспонденций специяльних не мігбим писати за для того що— хочбим и не був в Ряшеві, але все по відомостях, колиб й іх описував з подрібностями, мене би лехко пізнано и зроблено зараз „нешкодливим“, дуже простим способом, відбераючи мені мою матеріяльну екзистенцию, з чого би не було ніякоі користи. З „Пропінациі“ я би зробив резюме, але не знаю, чи ся справа не буде трохи опізнена, застаріла, бо я би дещо мусів написати на ново з причини, що маю до ужитку троха новійших дат,—а се могло би ся стати аж за кілька місяців. Щож до другоі згаданоі Вами статі (до тепер не скінченоі) про галицкі школи, то — я не буду Вам робив дешевого в сім разі притику, що вона стоіть на становиску крайне-национальнім, бом пересвідчився з всего, що Ваш журнал не буде зовсім ексклюзивний и односторонний, — а впрочім може Ви статі тоі и не читали,—але я думаю, що статя моя о школах може мати практичну користь тільки специяльно для самоі Галичини, а именно я іі написав для ужитку руских соймових послів на будущім соймі (колиб тілько хоч оден з них схотів іі перечитати и зробити з неі ужиток). Але для „Громади“ я би мав щось инчого цікавого о наших стосунках школьних,—такого щось, чого у нас писати не можна, — а з социяльною квестиєю має близькі відносини, бо показує, якими дорогами капітал запанував цілою просвітою школьною в Галичині и зробив з неі звичайний артикул гандльовий. На той темат думаю Вам написати коротеньку кореспонденцию до 1 книжки, як тілько дізнаюсь, коли вона дійсно має вийти. Об тім будьте мені ласкаві написати при вільнім часі (рекомендованим листом).

Ваш *Навроцький.*

[1] Тут уривається лист, що переховується в бібліотеці Наук. Товар. ім. Шевченка, але його закінчення найшов я в копії Мих. Павлика, що переховується в „Національному Музеї“ у Львові разом із дописскою Павлика, що назначував листові дату між 22. VII та 1. VIII. 1876 р. і додав замітку: „Приблизну дату даю на тій підставі, що се відповідь на лист Драгоманова з 20. VII. 1876 р. і що вона мусіла бути адресована ще до Відня, відки Драгоманов виїхав у Швайцарію 9. VIII. 1876 (диви лист Івана Горбачевського до Драгоманова з 13. VIII. 1876 р.)“. Листа Драгоманова з дня 20. VII. 1876. р. в копії Павлика нема, хоча, очевидно, він мав його в руках.

XXV. М. Драгоманов до В. Навроцького.

Genève, Chemin du Prieuré, 5. Сентября 13, 1876.

Високоповажний Добродію!

Переізд, шукання квартири і упорядкування йійі, которе цілком лягло на мене, бо моя жінка занедужала,—це усе задержало мою відповідь Вам, а вмісті з тим і усі мойі літературні справи. Тепер вже усе налагодилось. Цими днями починайется друк 1 кн. Громади. Коли що в Вас йесть готового, поспішіть вислати, напр. ту корреспонденцію о школьних стосунках у відносині до соціяльних, про котру згадували у листі Вашому.

Я усе таки стою на тому, що резюме з „Пропинації" і „Школ" було б потрібне. Національного погляду ми не цурайемось,—далеко! Ми тільки національні питання ставимо під критерій загально-соціяльний. Поки печататиметься книжка, може й вспійе стаття про робітничу плату.

А що я прошу Вас як найскорше, навіть цими днями,—це прислати мені одповідь на такі питання: скільки моргів землі приходиться у східній Галиччині і Буковині і Угорській Русі абсолютно,—скільки на душу, на сімью? Скільки добройі і негіднойі, скільки поля, скільки лісу і т. д. Скільки казеннойі землі,—скільки приватнойі?—скільки у великих посідателів, у середніх, у малих? Скільки безземельних людей, а скільки маючих? Це мені дуже треба, але нема в мене під рукою австр. статистики.

В решті, надіючись на Терлецького і К-о я дуже занехаяв в останні часи свойі галицькі студійі і тепер зовсім безпомощний. Як не поможуть галичане, то майже нічого й не буде в 1 кн. про Галиччину. А поки що получив я самі дрібьязки. Де тепер Т—кий і що з ним, не знаю. Я од його получив лист з Трійці, одповідав,—але од нього далі нічого не маю. Може ви знайете що?

Ваш *М. Драгоманов.*

Одповідь адресуйте на имя Якова Шульгина.

XXVI. В. Навроцький до М. Драгоманова.

Ряшів 18/9 876.

Високоповажаний Добродію!

На питаня о власности землі що до Угорськоі Руси не можу Вам абсолютно нічого відповісти, що до Буковини—окрім найзагальнійших цифр, також майже нічого, так як компендий статистичних так докладних, в загалі—нема, специяльних праць в тій справі теж нема; жерела ж самі що до тих двох номів (?) мені зовсім не доступні. Що до східноі Галичини є у мене деякі материяли, але in crudo; и треба би іх наперед переробити; задля того, як хочете мати, о скільки можна, повні и прецизні відповіди на поставлені питаня що до східноі Гал., то мусите заждати ще з одну неділю, то я попробую зложити що мож и прислати Вам; бо до сего потрібно завсігди зо 3 вечері часу, а між тим я, бувши через цілих два місяці зайнятий то комісиями урядовими по за Ряшевом, то пильними особистими справами, мушу власни в тих днях докінчувати мою статю про школи для Правди. З тих самих причин я (мушу до сего з соромом признатися) ще не зачинав нічого для Вашого журнала робити—бо такой абсолютно не було можливе. Але гадаю зачати за тиждень. Тільки що би не прогнівались, коли Вам зараз скажу, що згадана статя о робітничій платі не може бути так скоро. Вже для того ні, що аби іі зачати, треба у перед ексцерпувати коло 2000 №рів хоч би одноі урядовоі Gaz. Lwowskiej, до чого я всеж такі не маю більше часу як вечером.

A propos Ваших питань о галицких стосунках власности, то шкода що и я про Терлецкого и єго теперішний адрес нічого не чув, ще від коли він був у мене; а то він взяв у мене той № одеського Вѣстника, в котрім я, о скілько собі пригадую, почав був щось о тих стосунках писати, и зробив кілька обрахунків, котрих вже тепер не маю під рукою. Може він обізве ся до Вас, то заправте від него сего №ру; а тимчасом я буду складав ті дати, котрі маю у себе.

Ваш *Навроцкий.*

XXVII. В. Навроцький до М. Драгоманова.

Ряшів 19/I 877.

Високоповажаний Добродію!

Сегодня я одержав Ваше письмо з 12 с. м. враз з книжками. За книжки спасибіг Вам, тим більше, що я іх (именно „по вопросу о Мал. лѣтерат. и Турків внутр. и внѣш.) не міг доселі дістати зі Львова, хоч за ними писав до „Друга", де вони мали продаватись. „Турків" и рецензию Вашого збірника нар. приповідок в Revue crit. я успів вже нині переглянути тай (не у гнів пану Рамбо будь сказане) наівний ентузиязм и симпатия, з якими Француз відноситься до всіх продуктів нашоі народноі словесности не менче дивний и для нас приємний—як з другоі сторони не так куріёзний, як лучше сказав бим: немилий для нас факт, що перша рецензия Вашого цінного збірника не появилась у нас, а у французкій ґазеті. По крайній мірі що до Галичини, то хіба Вам дивно буде, коли об сім и зовсім жадна рецензия не появиться? Ажеж у нас дуже мало є таких людей, котрі книжки читають; більше вже (хоч се може здатися Вам парадоксом) є таких, що пишуть, а ті любять читати найбільше тілько те, що сами й напишуть. До рецензиі требаб специялістів у предметі рецензованого діла; а такі у нас розуміється, не родяться, як и всюда, але и не вироблюються, бо ліниві (а тих як сами здорові знаете, є у нас більшість) звалюють всю роботу на робучих, а ті, таким чином змушені думати и писати de omnibus rebus et quibusdam aliis, конечно специялістами статись не можуть. От хоч би мене самого ті милі стосунки від 10 років змушували не тільки писати ориґінальні статі о всяких найріжнороднійших темах, але ще,—визискуючи мою більшу похіпність до праці—зроблено мене через якийсь час громадским рецензентом, рецензентом-специялістом; для прикладу сказати: я, не будучи музикальний и не маючи найменшого понятя о нотах, навить не маючи музикального слуху, мусів раз ві Львові написати широкий реферат о одній продукциі музичній. Або—перед Вами мушу признатись, що то я, а не хто инший согрішив рецензию на I том Вашого збірника исторических пѣсней малор. в тамтогорічній Правді [1], и нині прошу Вас не памятати мені сего гріха, так як я вже покаявся и віддався вже студиям над всілякими цифрами, хоть и се зробив и роблю не за для особливоі охоти и специяльного таланту (який в мині добачити хоче Ваша ласкавість), а тільки тому, що бачу доконечну потребу такоі роботи у нас, до якоі у нас вже зовсім ніхто не має охоти. Отже не дивуйтесь, що на неодно діло не буде у нас (по крайній мірі в Правді) рецензиі, коли одного громадзкого рецензента стало менче. А впрочім не для тих моіх особистих вспоминок відписую так скоро на Ваше письмо, а именно ось за для чого. А не знаю, чи увідомили вже Вас зі Львова о тім, що тими днями (14. с. м.) арештували у Львові „Александра Дорошенка, Лахманского, підданих российских" и Павлика (з редакциі Друга) за для

[1] Правда за рік 1875, ч. 1—3. Вас. Н. „Историческія пѣсни малорусскаго народа съ обясненіями Антоновича и Драгоманова", стор. 22—7, 67—74, 108—13.

брошур, чи Бог знає, за що. Колиб Ви об сім вже мали вістки зі Львова, то добре; коли ні—то я и пишу об сім до Вас, щобисьте приняли деякі мірі осторожности, які думаєте доконечними; так приміром стримали тимчасом висилку до Львова инкримінованих брошур—яких? не знаю, здається тих, за котрі чіпали у Відні Терлецкого. Приватно я, розуміеся, об тім нічого не знаю зі Львова, а тільки з польских ґазет и зі Слова. От Dziennik Polski, подавши оногди коротку звістку об сім, пише в нинішнім №: Aresztowania socyalistów. W niedzielę dnia 14. t. m. komisarz policyjny p. Cossa aresztował Aleksandra Doroszenkę, poddanego rossyjskiego, przybyłego tutaj z Genewy, akademika Pawlika, poddanego austryackiego, Lachmanskiego poddanego moskiewskiego i jakiegoś Serba. Przy aresztowanych znaleziono mnóstwo broszur socyalistycznych w narzeczu ukraińskiem, które razem z trzema innymi socyalistami aresztowanymi temi dniami w Brodach mieli przemycić przez Radziwiłów do Rossyi. Obiegają pogłoski, że aresztowanie nastąpiło na żądanie ambasady ross. we Wiedniu. Szpiegi moskiewskie rozpuszczają znowu pogłoskę, że Serba aresztowano za wyprawienie burdy i poturbowanie jakiegoś policyanta, a innych socyalistów z tego powodu, że chcieli między ludem w Galicyi kolportować wymienione broszury. Taką to argumentacyę chcą moskalofile uniewinnić organa policyi lwowskiej, które niby to przyaresztowały socyalistów dla tego, że byli dla Austryi staatsgefährlich. Tymczasem dowiadujemy się, że zamiarem aresztowanych było przemycanie tych broszur do Rossyi, gdzie jak wiadomo wyszedł zakaz kolportowania książek w narzeczu ukraińskiem. Ukaz ten wywołał oburzenie między Ukraińcami, którzy teraz z narażeniem życia i mienia chcą na złość rządowi carskiemu rozpowszechniać książki ukraińskie w jak największej ilości. Co ciekawsze że dochodzą nas zażalenia rodziców, iż rozmaite indywidua w piwiarniach i przed szkołą łapią żaków (школярів), wypytując czy nie wiedzą co o socyalistach we Lwowie etc. (Тут додає ще Dz. p. що у однім шинку, а у другий раз десь перед школою такі „indywidua“ намагались від школярів і других людей витягнути подібні відомости, а коли ті не дались зловити, то вони за для замаскованя, взивали іх, щоби пити з ними „тост за здоровє царя“). „Слово“ подавши коротку звістку, що арештований Мих. Павлик и „якісь то нигилисти емиґранти“, додає, „что в нѣкоторихъ домахъ и обществахъ (т. зв. украинскихъ) отбились полицейско-судовыи ревизиі, при чем забрано много брошюръ и проче!!“

Ви будете навірно сю справу лучше розуміти. А тільки додаю ще, що (як из спису подорожних бачу в ґазетах) вчера до Львова приіхав консуль российский з Бродів, из чого вносити можна, що росс. правительство хоче домагатись виданя Дорошенки и Лахм. до Россиі на підставі звісноі берлінскоі конвенциі з м. р. против „интернационала“. По моій думці, наше правительство за для самого сорому не допустить до того, и що найбільше може іх направити назад до Женеви, або разом из Павликом поставити перед суд присяжних ві Львові. Се и булоб найлучше, так як судивши по поданім визше досить прихильнім артикулі польскоі ґазети, присяжні львівскі напевно пустилиб іх на волю. О арештованях в Бродах (чи, хорони боже, в Радивилові) нічого не ма близшого в ґазетах.

Впрочім що до осторожности, о якій я писав визше, відноситься до більших пересилок книжок на продаж, и до листів до арештованих осіб, в котрих би поминути треба всілякі споминки о „социялізмі“. Бо що до всяких инчих посилок, хоч би и поодиноких №рів Вашоі Громади, розуміється під кувертою, не може заходити ніяка перешкода ані небезпечність.

Не можу Вам переслати тих №рів ґазет, де була бесіда о Вашій статі в „Молотѣ“ бо се було давно и я ані не тямлю, ані не найду того

№ра Часу. Впрочім та коротенка згадка не була зовсім неприхильна, и не представляла Вас туркофілом. Може я тільки зле виразив ся, або тоді зле зрозумів. Перечитавши тепер Вашу брошуру про Турків, я Вас упевняю, що ся коротка згадка віддала мисль Вашу (о скілько ii з брошури мож пізнати) добре. З брошури тоі Gazeta Narodowa перед місяцем подала короткий, досить розумний и прихильний витяг, именно початку брошури аж до слів „политическая свобода". И того №ра не можу Вам тут у Ряшеві роздобути и виписати зі Львова теж ні, не знаючи №ру и дати.

Не знаю, чи звістні Вам, и скільки правдиві звістки польских ґазет про відкриті „списки" офіцерів в полудневій армії, о розстріляню одного полковника і наслідком того всего розлокованя армії з надграниці назад у внутрішні части полудневих ґуберній etc.

По сім усім, що сталось, мені соромно троха вернутись до моіх статей, именно до порушеного питаня. Ваша пропозиция переходить всі моі жаданя, котрі ограничались тільки на заплату за механічний труд писаня. И тут я Вам дам знов нову нагоду до сердитости над лінивством и пассивностю Галичанів, коли скажу, що я не одержавши давнійше Вашоі відповіди на Ваш лист, и думаючи що Вашому видавництву щось стануло на перешкоді,—я залишив роботу над гал. робітничими стосунками в половині приготовних студий (ще в половині грудня) и задля добутя грошей взявся за вельми обширну практичну роботу о податках в польскім язиці, котру хотів опісля перевести на руский для ужитку сільского народу. Розуміеся, тепер я сю справу покидаю на бік, и беру ся робити для Вас; тількож робота знов відтягнеться о який може навить місяць; тимчасом щоби зробити щось скорше, я попробую написати и вислати Вам ще в сім місяцю про пропінациі, або про школи, або обі статі разом.

Щож до присланих Вам вже заміток про розділ землі в Галичині, то я зовсім лишаю Вам волю друкувати іх in crudo, з стилістичними змінами або без змін, лишаючи тільки Вам осудити чи послідні (здається 2) уступи не будуть псувати ясности попередних для не Галицких читателів. Можете и положити на моіх статях всюди цифру Он., так як мій новійший підпис Василь Н. надто вже звісний поліциі а я ся не так іі боюсь, як того щоби мені знов не взялись перехоплювати листів,—що вже и через взгляд на мою приватну кореспонденцию не булоб мені приємне. Що до подібноі студиі о Буковині и Угорщині, то зрозумієте, що мені тут, де нема ніяких библіотек, ані журналів и де навіть в дотичній библіоґрафіі без великих коштів оглянутись не можна,—річ дуже трудна. Для того обіцювати не можу, а лучит ся яким світом довідатись о истнованю яких материялів, то побачимо.

Друг виходить на добру ґазету, а Франко—галицкий феномен; колиб тілько так дальше. Тільки—дайтеж раз Ви вже спокій тій Правді за Ваш „антракт" а чіпайтесь мене грішного; яж перший цю Вашу статю дістав до рук, и перший іі відложив „на пізнійше"—від чого і дальше відкладанє почалось.

Здорові оставайте Ваш *Навроцкий.*

A propos. Стережіться росийских аєнтів. Як бачите з цего, вони волочаться вже и по Львові,—а о Швейцариі то недавно писала офіцияльна „Politische Correspondenz" в кореспонденциі з Петербурґа, що росс. правительство іх вислало до Швейцариі що найдотепнійших!

XXVIII. Вол. Навроцький до М. Драгоманова.

Ряшів 11/3 877

Шановний Добродію!

Вговорилисьте мене зробити витяг из „пропінациі“, собі на лихо бо у мене—найтруднійша річ—витяги, та ще из власноі статі. Писати одно и те саме два рази у мене не стає терпеливости, и я задля того виготовив зовсім нову статтю, по части навить з поправленими датами статистичними, але именно я пробував ту саму справу зайти з другого боку. Так як пропінация ще довго буде стояти на дневнім порядку, так у високій політиці як и в питанях економічних галицких, то ця нова праця не здається мені зайвою. Не радує мене тільки те, що письмо у статті нечетке, и ортоґрафія не Ваша, а це Вам може причинить прикроі роботи; але я почав іі писати ще заким одержав від Вас відбиток з Громади, з котрого тільки і познакомився з ортоґрафією, що правда консеквентною, але відразу привикнути до неі годі. „Лихі люди“ така повість, що навить оден из тутешних Русинів, дуже богобоязливий чоловік перечитавши сказав, що такоі другоі ще як жиє, не читав, так єму то подобалась. Що це значить що Nra Громади ще не видко у нас? Статю, котру Вам пересилаю, я писав більше місяць,—так у мене часу и сили мало. Задля того не складайте цего на мою пассивність або лінивство, коли дальших обіцяних робіт не пришлю так скоро. Вона (ця моя перша робота) подала мені думку, чи не зложитиб іі разом из другими двома студиями, над котрими хочу працювати, у одну більшу цілость, котраб могла становити разом иллюстрацию до фрази: „пянство, темнота и лінивство“ гал. сільского народа. До „темноти“ я думаю ужити вислідки моі студиі о галицких народних школах, а до лінивства—студию о робітничій платні—тільки що до цеі послідноі треба мені ще багато часу, а до галицких шкіл,—ще багато найновійших материялів статистичних, бо подані в „Правді“ по части вже постарілись. Між тим, заким до тих двох робіт возьмусь, я думаю займитись кількома дрібнійшими працями, приміром справою викупна „сервітутів“, котру (коли нічого не маєте проти тому) яб хотів иллюструвати оповіданєм правдивого факту військовоі екзекуциі проти одноі громади з р. 1872. Правда, що мій стиль и мова не дуже то годятьсьа до якого небудь оповіданя.

О „Правді“ і о „Друзі“ я вже давно нічого не чув,—послідні 2—3 № не прийшли до мене, и я не знаю що таке стануло видавництвам на перешкоді.

Справа Павлика, Дорошенка і Куртіева прийде тими днями (16 марта н. ст.) перед суд присяжних. Коли хочете, я постараюсь о стеноґрафічні (як які будуть) справозданя польских ґазет и пішлю Вам; чи може маєте когось ві Львові, що Вам просто об сім напише сам. Про Терлецкого я и досі нічого не чував.

Ваш *Навроцкий.*

XXIX. В. Навроцький до М. Драгоманова.

14/6 877

Високоповажаний Добродію!

На тепер Вам тілько напишу, що знов ві Львові почалась гінка за „социялістами“. В минувшім тиждні арештовано якогось „Станіслава Барабаша“ (инакше Михайла Котурніцкого), котрий приіхати мав з Швейцариі „jako jeden z najczynniejszych członków internacyonalu“ (Gaz. Lwowska), и мав з собою брошури; разом з ним арештовано польского писателя Болеслава Лімановского и презеса польского робітничого товариства (Gwiazda) А. Скерля—ві Львові, и Гуґона Врублевского в Кра-

кові (цего послідного випущено опісля, як невинного зовсім), и ще когось у Відні,—в цім же тиждні (вчера) знов наслідком зробленоі ревізиі в адміністрациі „Друга“, арештовано Ивана Ф.[1] и Ивана М.[2], руских академиків и Александра З.[3] семинариста ві Львові. Стілько о цій справі пишуть ґазети. Що у цій справі є, и як довго ця геца буде трівати, не знаю; але то певне, що усе діється за инсинуациями российскоі поліциі, и що ця поліция так у Львові, як и Швейцариі мусить мати пильних гончих.

Колибисьте мали що важнійшого писати до Галичини то віддавайте лист на почту не в Женеві, а де небудь инде и змініть письмо, а коли хто іде від Вас сюда, то нехай купує на зелізниці білєт о одну стацию дальше, чим ця на котрій думає остановитись, и нехай скільки можна, не заіздит до публичного готелю, а до когось знакомого. Впрочім річи діються, як можна з цего нового приміру пізнати, надто неосторожно; бо троха більше осторожности,—а не булоб ся стало нічого.

Ваш приятель.

XXX. В. Навроцький до М. Драгоманова.

(Коло 12. X. 1877)

Високоповажаний Добродію!

Книжки які, здається, від Вас я одержав з Женеви помимо того що я іх від Вас ані жадав, ані купував, подали тутешному судови причину до зробленя у мене ревізиі.

Позаяк судивши по кількох таких прикладах, Ви и на дальше моглиби мені подібні книжки а навіть які небудь письма насилати, то прошу Вас нинішним раз на завсігди (як вже и з того моглисьте пізнати, що я на Ваші листи в послідних часах не вважав потрібним відповідати)—щобисьте всіх посилок до мене занехали зовсім, так як це Вам звісно, що спільного у нас обох не ма нічого. *Навроцький.*

XXXI. В. Навроцький про М. Драгоманова перед судом.

Переслуханий 11. X. 1877 в ряшівськім окружнім карнім суді, поясняючи показаний йому лист його до О. Терлецького з 20. VI. 1876, В. Навроцький заявив:

Ponieważ w Liście tym jest zmianka o niejakim Dragomanowie, o którego, zdaje mi się, najwięcej się rozchodzi, przeto muszę o moich stosunkach z tymże Dragomanowem więcej się rozszyrzyć: ponieważ tenże jest literatem i mianowicie w roku około 1870 pisywał o stosunkach literackich galicyjskich do rosyjskich dzienników, ja zaś wówczas kończąc uniwersytet, byłem zajęty pobocznemi pracami przy redakcyi literackiego dziennika ruskiego „Prawda“ wychodzącego we Lwowie, przeto wywiązała się między nami korrespondencya z Dragomanowem, do którego ja posyłałem od tego czasu często książki i notatki bibliograficzne, puźniej po wstąpieniu do urzędu jakiś czas nic o nim nie słyszałem, dopiero w kilka lat, ów znając muj adres, wzywał do pośrednictwa z Redakcyą wspomnianego czasopisma w ten sposób, że mi z Florencyi, Strassburga, Wiednia i Kijowa przysyłał artykuły mające być umieszczone w „Prawdzie“, które ja do tejże redakcyi odsełałem. Dopiero w roku około 1875 dowiedziałem się z Dzienników, że Dragomanowa będącego ówczas profesorem Uniwersytetu w Kijowie, policya rosyjska prześladuje o jakąś, zdaje mi się, oso-

[1] Івана Франка. [2] Ів. Мандичевського. [3] Олексу Заячківського (довголітнього пароха в Збаражу, а потім у Шельпаках, Збаразького повіту, заслуженого громадянина, що вмер на початку травня 1926 року в Збаражу).

bistą obrazę honoru Cara i wówczas też pisał do mnie Dragomanow, że zdaje się, będzie musiał wyjechać dla uniknięcia tych prześladowań za granicę, że będzie przejeżdżał bez Lwów, a ponieważ z tej okazyi zkorzysta, aby bliżej poznać ruską część Galicyi i Bukowiny i Węgier, przeto zarazem prosił mnie, żebym nie mógł podać adresów znajomych mi osób na tej drodze, którą on przejeżdżać będzie, zamieszkałych, którzyby mu o poznaniu okolic i ludzi mogli być pomocni.

Ponieważ wiedziałem, że Dragomanow zajmuje się zbieraniem ludowych pieśni i zwyczajów i że podruż ta ma tylko ten cel jedyny, poczem z resztą nawet dotychczas jestem tego samego zdania, przeto zrobiłem o co mnie prosił.

Gdzieś oto miesiąc puzniej otrzymałem od niego list, że wracając ze swej podruży wstąpi do mnie, celem osobistego poznania się, i podziękowania za usługę; rzeczywiście był u mnie wówczas i muwił mi o tem, że będąc zmuszonu zamieszkać za granicą zamierza wydawać ruskie czasopismo dla uzyskania środków na utrzymanie, namawiał mnie także wiedząc, że się prywatnie zajmuję etnografią i statystyką Galicyi, abym pisywał do tej gazety w tej właśnie materyi. Muwił wprawdzie coś bardzo niejasno o Socyalizmie, ale ja mając o wszystkich w Rosui wychowanych osobach bardzo liche wyobrażenie co do ich pojęć naukowych, mianowicie ekonomicznych a nadewszystko wiedząc, że wszyscy wyjeżdżające z Rosyi, z pod ciasnych stosunków cenzuralnych, chwytają się zaraz tylko książek i Doktryn najbardziej zakazanych, chociażby najlichszych, nie zwracałem na te jego socyalistyczne wywody żadnej uwagi, ponieważ mi się wydawały bardzo dziecinnemi, czego ja jednakże jemu jako profesorowi uniwersytetu otwarcie wypowiadać nie mogłem.

Mógł on przeto, o ile teraz sądzę a mianowicie z jego puźniejszych listów pisanych do mnie powziąść wniemanie, że ja owe jego mgliste zapatrywania podzielam, a przynajmniej nie bardzo się im sprzeciwiam, ztąd pochodzi, że spotkawszy puźniej w Wiedniu Ostapa Terleckiego przedstawił mnie jemu, jak wnoszę z Listów tego ostatniego, jako jego programowi socyalnemu przychylnego, i że wezwał go, aby mnie także do pisywania do jego projektowanej gazety, która tak według ustnych objaśnień Dragomanowa jak też pisemnych umuwień Terleckiego, miała głównie zajmować się literaturą i statystyką ludności ruskiej także i Galicyi.

Jeszcze za osobistego widzenia się z Dragomanowem ja, nie mogąc się temuż wymuwić, musiałem mu przyrzec, że będę pisywać do tej jego gazety artykuły statystyczne i literackie, jednakże już wtedy zastrzegłem się, że będę w tych artykułach wypowiadał własne chociażby duchowi rzeczonego czasopisma wręcz przeciwne zdanie.

Cały dalszy stosunek tak z Terleckim jak z Dragomanowem ograniczał się na tem, że oni mnie o nadesłanie obiecanych artykułów urgowali, ja zaś żenując się im wręcz odmawiać wymawiałem się jak mogłem i do dziś dnia podobnych artykułów nieposyłałem, przeciwnie polemizowałem z nimi oboma o ich niezgodne z mojemi zapatrywania...

Od Dragomanowa otrzymałem w tych czasach pod opaską bez listu kilka książek politycznej i literackiej treści, które mojem zdaniem nie mają związku z socyalistami, dlatego też czytałem ich i nie zniszczyłem.

Jedne z tych książek, które przy odbytej u mnie wczoraj rewizyi przeoczono, załączam, ponieważ znalazła się w niej także pocztowa opaska z stampilą poczty w Genewie i może służyć do dalszych wyjaśnień.

XXXII. Просьба В. Навроцького до суду вернути йому забрані листи й книжки і реабілітувати його.

Do Prześwietnego c. k. Sądu obwodowego w Rzeszowie względnie c. k. Sądu krajowego we Lwowie w sprawach karnych.

Włodzimierz Nawrocki c. k. koncypista skarb. przy pow. dyrekcyi skarbu w Rzeszowie, uprasza o zwrot zabranych przy rewizyi domowej z 10/10 877 książek, manuskryptów i listów, oraz o wydanie rezolucyi jak wewnątrz.

Wolne od stempla pt. 44. C. i procedura karna z 1873.

Prześwietny c. k. Sądzie obwodowy! Wskutek uchwały Przeswietnego c. k. Sądu obwodowego z 9. października 1877 l. 7681/karn: została w mieszkaniu podpisanego na dniu 10 października z. r. przedsięwzięta rewizya domowa za zbiorem pism i korrespondencyj tajnych towarzystw „hromad", rzekomo u mnie się znajdujących.

Przy rewizyi tej zabrane mi zostały 1) rozmaite manuskrypta własnoręczne i obce, tudzież listy od osób trzecich otrzymane, w większej części z powodu, że takowe były nieczytelnem ruskiem pismem pisane, po części zaś że pochodziły od osób zostających równocześnie w śledztwie karnem o propagandę socyalistyczną i o należenie do tajnych towarzystw; 2) rozmaite książki drukowane w języku ruskim, lub niemieckim o treści naukowej i politycznej z dziedziny ekonomii socyalnej, lub też odnoszące się do pytań narodowościowych.

Ponieważ przytoczone pod 2) książki nie dostarczyły żadnych przeciwko podpisanemu lub też innym osobom poszlak jakiegokolwiek przekroczenia; zaś z listów i manuskryptów pod 1)—o ile mi to ze sprawozdań dziennikarskich wiadomem, tylko 2 listy zostały jako materyał dowodowy przeciwko obwinionemu o należenie do tajnego towarzystwa Terleckiemu, i to tylko epizodycznie—użyte; ponieważ dalej rozprawa karna przeciwko wspomnianemu już została ukończona, przeto zdaniem podpisanego nie zachodzi potrzeba dalszego zachowania wszystkich pod 1) i 2) przytoczonych zabranych mi rzeczy w aktach sądowych.

Upraszam przeto: I Prześwietny c. k. sąd obwodowy raczy zwrócić podpisanemu wszystkie wspomniane rzeczy według spisu przy rewizyjnym protokole sporządzonego,—jako moją własność prywatną, mającą dla mnie bądź rzeczywistą bądź też tylko urojoną (pretium affectionis) wartość; z tymczasowem—w razie koniecznej potrzeby—aż do rozstrzygnienia zgłoszonej przez wspomnianego Terleckiego nieważności—pozostawieniem w aktach wyszczególnionych dwóch listów (czy nawet tylko jednego); II Ponieważ fakt przedsięwzięcia u podpisanego rewizyi domowej w obec miejscowej opinii oraz w obec przełożonej podpisanemu Władzy urzędowej ulegać mógłby, poczęści nawet co do tej pierwszej uległ nawet rozmaitymnie właściwym tłumaczeniom, — przeto upraszam dalej, Prześwietny c. k. Sąd obwodowy, względnie właściwy sąd krajowy we Lwowie raczy w odnośnej wydać się mającej na niniejsze podanie rezolucyi zachodzące okoliczności wyjaśnić i mianowicie wyrazić, że wspomniana rewizya nie dała powodu do żadnego obwinienia lub podejrzenia podpisanego o jakikolwiek karygodny postępek.

Rzeszów 2. Lutego 1878. *Włodzimierz Nawrocki*

c. k. koncypista skarbowy przy pow. dyrekcyi skarbu w Rzeszowie.

Z c. k. Sądu obwodowego L. 898. karn. Odezwa przesyła się Świetnemu c. k. Sądowi krajowemu we Lwowie odnośnie do odezwy Sądu tutejszego z dnia 11 Października 1877, L. 7681.

Rzeszów dnia 22. Lutego 1878.

Odnośnie do ustępu VI aktu oskarzenia D. 164 i do wniosku mego z 16 grudnia 1877 l. 3921 D. 182 wnoszę, by obecnie odmówić żądaniu W. Nawrockiego co do zwrotu książek i korespondencyi zabranych przy rewizyi, gdyż takowe do śledztwa w sprawie tajnego stowarzyszenia „gromady" nieodzownie są potrzebne.

Lwów 4/4 878. *Zborowski (прокурамор).*

Львівський суд ухвалив:

Прośбie Pana wniesionej w c. k. Sądzie obwodowym w Rzeszowie o zwrot zabranych przy rewizyi książek i papierów tudzież o wydanie żądanej rezolucyi odmawia się na teraz, gdyż c. k. Prokuratorya Państwa zastrzegła sobie jeszcze dalsze dochodzenia, do których te książki i korespondencye mają być potrzebne.

Lwów d. 7. kwietnia 878. *Budzynowski.*

XXXIII. В. Навроцький до краєвого карного суду у Львові.

(19. VII. 1878)

Pilne: termin 6/8 878.

Do Wysokiego c. k. Sądu krajowego w sprawach karnych we Lwowie.

Włodzimierz Nawrocki, c. k. koncypista skarbowy przy c. k. powiatowej dyrekcyi skarbu w Rzeszowie odnośnie do rezolucyi z 7/4 878 l. 2817 w sprawie odbytej u niego rewizyi domowej prosi o przyspieszenie zastrzerzonego przez c. k. Prokuratoryą państwa dochodzenia w sposób jak wewnątrz.

Wysoki c. k. Sądzie krajowy w sprawach karnych!

Jeszcze na początku lutego b. r. wniósł był podpisany prośbę do Wysokiego Sądu 1) o zwrot zabranych u mnie z powodu rewizyi domowej w dniu 10. października 1877 odbytej--pism i książek 2) o wydanie rezolucyi stwierdzającej, że na podpisanym z powodu rzeczonej rewizyi nie okazało się i nie cięży żadne podejrzenie o jakikolwiek czyn karygodny.

Do tego drugiego żądania czułem się —pominąwszy własne wewnętrzne przekonanie o swojej niewinności,—tem bardziej jeszcze uprawnionym, ile że do czasu wniesienia wspomnianej prośby jak też i do dziś,—oprócz wyjaśnienia żądanego i podanego przezemnie z powodu i zaraz po odbyciu owej rewizyi w tutejszym sądzie, - nie byłem do żadnego śledztwa ani w ogóle do żadnego dochodzenia pociąganym; owszem: Przy ostatecznej rozprawie przeprowadzonej w styczniu b. r. przeciwko Koturnickiemu, Terleckiemu etc. o należenie do tajnych towarzystw,—do której rozprawy także niektóre listy u podpisanego zabrane,—materyału dowodowego miały dostarczyć,—p. Przewodniczący Trybunału nabył właśnie z tych listów jak też zapewne ze zabranych gdzie indziej moich odpowiedzi na te listy,—przekonania, i temu przekonaniu publicznie przy tej rozprawie dał wyraz: że „Włodzimierz Nawrocki (t. j. podpisany) namawiany przez obwinionego N. N. do tajnego stowarzyszenia z tendencyami socyalistycznemi,—wręcz od tego się wymówił, i tendencye te ze swego stanowiska potępił jako szkodliwe“. Mimo to został podpisany z omówioną na początku prośbą oddalony „na teraz bez skutku,—rezolucyą Wys. Sądu z 7/4 878 l. 2817, a to z powodu „Że c. k. Prokuratorya Państwa zastrzegła sobie jeszcze dalsze dochodzenia, do których te książki i pisma mają być potrzebne“.

Gdy po upływie dalszych dwóch miesięcy, t. j. w końcu maja b. r. podpisany będąc we Lwowie udał się osobiście do Wys. Sądu jako też do c. k. Prokuratoryi Państwa o informacyę co do stanu tego—co do celu i osób w nie wchodzących—nieznanego mi dochodzenia,—w nadziei, że po tak długim czasie dochodzenia Swietnej c. k. Prokuratoryi przybrać musiały jakieś dla podpisanego widzialne kształty,—otrzymał podpisany tylko tę niespodziewaną wiadomość, że zastrzeżone od tak dawna dochodzenie ani się nawet nie rozpoczęło jeszcze, gdyż wszystkie odnośne akta znajdują się dotąd w c. k. Najwyzszym Trybunale, dokąd takowe—jako będące w związku z aktami karnej sprawy Koturnickiego, Terleckiego etc.,—z powodu zgłoszenia nieważności przeciwko wyrokowi Wysokiego Sądu krajowego zostały przedłożone; równocześnie zaś i z tego samego źródła otrzymał podpisany także i drugą wiadomzść: że

właśnie przed miesiącem nadeszło do c. k. Prokuratoryi Państwa od Wysokiego Prezydium c. k. Krajowej Dyrekcyi skarbu, jako mojej władzy przełożonej,— zapytanie podobnej jak mojej, treści, i mojej osoby dotyczące.

Na ten fakt zwracam szczególną uwagę Wys. Sądu, albowiem właśnie także przed tym samym niedawnym czasem (11/4 878) podpisany otrzymał od tegoż Prezydium c. k. Kr. Dyrekcyi skarbu zawiadomienie o decyzyi, pomijającej podpisanego w należnym mu według porządku starszeństwa awansie,—decyzyi, jaka według mego przekonania i zbiegu okoliczności powziętą być mogła niewątpliwie i jedynie tylko pod wpływem udzielonej na owo zapytanie odpowiedzi c. k. Prokuratoryi państwa, mniej więcej zapewne tej samej treści co i powołana na początku rezolucya Wys. Sądu z 7/4 878 l. 2817.

Z czego wynika, że gdy dla wyż wspomnianych obwinionych i wyrokiem Wys. Sądu już zasądzonych,—wyrok ten z powodu wzmiankowanego zgłoszenia nieważności,—nie wszedł wcale jeszcze w wykonanie,—to podpisany już zaczął odbywać swoją karę,—nie na mocy wyroku, nie na podstawie prawomocnego aktu oskarzenia, i nie w skutek rozpoczętego przeciwko niemu śledztwa,—lecz jedynie tylko na mocy, że tak powiem,—reservationis mentalis, powziętej przez c. k. Prokuratoryę Państwa. Bo że co do wyrażonego w rezolucyi z 7/4 878 l. 2817 postanowienia, raczej zamiaru c. k. Prokuratoryi—aż do czasu owej korespondencyi tejże władzy z Wys. sądem i z kraj. Dyrekcyą skarbu,—nie istniał nawet żaden odnośny wyciąg z aktów, referat lub w ogóle jakikolwiek akt pisemny,—o tem świadczy dostatecznie ta okoliczność, że taż c. k. Prokuratorya Państwa, w zamierzonem dochodzeniu od tylu miesięcy (od 10/10 877,—względnie od 7/4 878—19/7 878) nie uczyniła żadnego pozytywnego kroku, i uczynić go, mimo moich ustnych próśb, nie jest w stanie aż do nadejścia zkumulowanych we Wiedniu aktów, zestawionych dla całkiem odrębnej sprawy karnej. Jeżeli jednakże (w co nie śmiem wchodzić), podobne wstrzymywanie, przez 9 miesięcy, tej cząstki sprawiedliwości, jaka się podpisanemu należy,—w zadaniu c. k. Prokuratoryi jako władzy oskarzającej, może być uzasadnionem,—to sądzę, Wysoki Sąd, wychodząc z całkiem innego zadania i stanowiska, raczy w niniejszą sprawę wejść gruntowniej i dla podpisanego względniej; raczy z pospiechem dążyć do skonstatowania faktów, zamiast biernem oczekiwaniem na owe zastrzeżone przez Prokuratoryę, lecz nie rozpoczynane dochodzenia, milcząco stwierdzać podnoszone urzędownie przez c. k. Prokuratoryę domysły, i tym sposobem przedłużać w nieskończoność ten dla podpisanego stan nie do wytrzymania.

Podpisany jest c. k. urzędnikiem, i to administracyjnym; a jako taki—może, chociaż nie musi—być wystawionym, nawet bez poprzedzającego dyscyplinarnego śledztwa, na rozmaite dotkliwe kroki służbowe i uszczuplenia nabytych nienaganną dotychczasową służbą korzyści i widoków, we formie naprzykład pomijania w awansach, przy rozdzielaniu renumeracyi za czynności nadobowiązkowe i t. p. Takim sposobem i w takich stosunkach już najlżejszy cień podejrzenia pociągnąć za sobą może karę jeszcze przed dochodzeniem i zasądzeniem; karę, która częstokroć, jak poucza wyż podany co do podpisanego, przykład,—już nigdy potem cofnąć się nie da we wszystkich swych skutkach, chociażby sądownie rehabilitacya nastąpiła, jak najzupełniejsza.

Cóż dopiero mówić o rzuconem podejrzeniu należenia do tajnych towarzystw dla c. k. urzędnika, który niejednokrotnie przy składaniu przysięgi służbowej, wyraźnie zaprzysiągł, że do żadnlgo tajnego stowarzyszenia nie należy (i który przysięgę taką przy każdym awansie musi ponowić); gdzie zatem do politycznego przestępstwa łączy się podejrzenie o nierzetelność, i niehonorowy charakter; i co z konsekwencyi musi podejrzanego pozbawić wszelkiego zaufania przełożonych, i wszelkich względów, jakich urzędnik pełniący sumiennie swoje obowiązki, nawet od przełożonych wymagać ma prawo.

Każdy dzień, niemal każda godzina, o którą stan taki, z winy niesprężystego postępowania w podobnej sprawie będzie przedłużony,—jest niezasłużona męczarnia, która o tyle jeszcze dla mnie jest dotkliwszą, aniżeli nawet najsurowsze, wymierzone we wspomianym wyżej procesie socyalistów kary,—ile że podpisany nie może tak, jak wyż wspomieni zasądzeni, pocieszać się wewnętrznem poczuciem, jakoby był męczennikiem jakiejkolwiek górnolotnej idey.

Nadmienić muszę w końcu, że i interes publiczny jest w tym wypadku narażony,—gdy nie jest ze stanowiska moralności publicznej, jako też Państwa rzeczą obojętną, jeżeli urzędnik publiczny sprawia swój urząd mimo że cięży na nim—według zdania c. k. Prokuratoryi państwa i władzy przełożonej łatwo domyślnego, chociaż nie wypowiedzianego,—podejrzenie o podobny czyn karygodny.

Z tych tedy powodów upraszam:

Wysoki c. k. sąd krajowy raczy zażądać bezzwłocznego nadesłania wszystkich, lub też wyłączenia tych z przedłożonych Wys. Najwyższemu Trybunałowi aktów, na których c. k. Prokuratorya myśli oprzeć swe zastrzeżone dochodzenia; dochodzenia te w porozumieniu z c. k. Prokuratoryą Państwa z pośpiechem rozpocząć i przeprowadzić, i o wyniku takowych podpisanego ile możności zawiadomić przed 6 sierpnia b. r., na którym dniu upływa dla podpisanego termin rozpisanego konkurs na posadę urzędową, o którą się podpisany tylko w takim razie ubiegać się będzie bez skutku, jeżeli przez Wys. Sąd sprawiedliwość nie będzie mu wymierzoną w tym, po upływie 9. miesięcy wcale nie krótkim czasie.

Rzeszów 19. Lipca 1878. *Włodzimierz Nawrocki.*
c. k. koncypista skarbowy.

P. 20 Lipca 1878.

Odezwa.

Prośbę niniejszą udziela się Swietnej c. k. Prokuratoryi Państwa we Lwowie do postawienia dalszego wniosku zastrzeżonego przy akcie oskarzenia przeciw Michałowi Koturnickiemu i innym o występek z § 285 u. k. ze względu, że ostateczne załatwienie tej ostatniej sprawy już nastąpiło.

Lwów dnia 27 Lipca 1878. *Mogilnicki.*

P. 2 Sierpnia 1878.

Odezwa.

Upraszam świetny c. k. Sąd krajowy we Lwowie! o spieszne udzielenie mi aktów odnoszących się do sprawy tajnego stowarzyszenia „Gromad“ gimnazyalnych i „centralnej Gromady akademickiej“ celem załatwienia prośby Włodzimierza Nawrockiego

Lwów dnia 4. Sierpnia 1878.

C. k. Prokurator Państwa
Lidl.

P. 7. Sierpnia 1878.